University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 63

(मुहूर्तदर्शनम्)

विद्यामाधवीयम्

विद्यामाधवविरचितम्

विष्णुशर्मविरचित मुहूर्तदीपिकायुतम्

प्रथमसंपुटम् १–५ अध्यायाः

THE

VIDYAMADHAVIYAM

OF

VIDYA MADHAVA

WITH

VISHNUSARMA'S MUHURTHADIPIKA

PART I—CHAPTERS 1-5

EDITED BY

R. SHAMA SASTRY, B.A., PH.D., M.R.A.S.,

ator, Government Oriental Library, Mysore, Director of Archaeological Researches in Mysore, Periodical Lecturer to the Post-Graduates' Classes of the Calcutta University, and B B R A S Campbell Memorial Medalist

---

MYSORE

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1923

PREFACE.

THE Edition of the Vidyâmâdhaviya with its commentary Muhûrtadîpikâ is based upon the following manuscripts:—

(1) A palm-leaf manuscript written in Tulu-characters, borrowed from the Sringeri Mutt.

(2-3) Two palm-leaf manuscripts, No. 4426-7, belonging to the Oriental Library.

(4-9) Six paper manuscripts, No. B 66, B. 67, B. 106, B. 109, B. 110 and B. 119, all belonging to the same Library.

Of these manuscripts, the manuscript of the Sringeri Mutt Library is found to furnish correct readings while the rest are faulty throughout. It may therefore be taken that the present edition is almost a copy of the Sringeri manuscript with the exception of the first leaf in which the first verse together with a quarter of the second verse among the commentator's introductory verses is lost owing to the top of the leaf being torn off to the extent of ⅛th of an inch throughout. The commentator's introduction consists of fourteen verses in different metres, of which only the first and the last two are found in other manuscripts The importance of these verses lies in giving the names of the kings under whose patronage the author flourished. It is however strange that such important verses should be found only in one manuscript As parts of some of

these verses are lost, they are all given in their muti lated form in foot-note below. From these verses anc the colophon it appears that the commentator callec Vishnu was the son of Vidyâmâdhava, the author o the Vidyâmâdhavîya, and flourished under the patron age of Mallappa, son of the Vijayanagar king Bukka râya, and ruler over the East of Mysore (A.D. 1363)

The Vidyâmâdhavîya is an exhaustive treatise o the Horary Astrology of the Hindus, and with it commentary it consists of about fifteen thousand gran thas, about one-third of which is comprised in this firs volume. While to the faithful of the Hindus the worl is welcome as an authoritative consulting book on th proper occasion of their varied religious rites, it wil be no less important to the historian of India for in formation on the Sociology of the Hindus in the middl ages and even in modern times.

MYSORE,
16th July 1923.

R. SHAMASASTRY,
Curator

सव्याख्यस्य त्रिशामाधवीयस्य विषयसूचनी.

सव्याख्यस्य विद्यामाधवीयस्याशुद्धपाठशोधनम्.

पृट	पाङ्क्ति.	अशुद्धम्.		शुद्धम्.
1	9	सुमुदितम्	....	समुदितम्
2	17	संसाद्यते	...	संसाध्यते
5	13	यजुषा •	....	याजुषी
7	9	चगत्प्रसूतिः	....	जगत्प्रसूतिः
,,	16	निषादि	....	निमेषादि
10	17	शास्व	....	शास्त्र
11	5	बिभेऽति	....	बिभेति
14	6	दैवता	....	देवता
20	8	रिफप	....	रिष्फ
21	11	कर्मव्यय	....	कर्मायव्यय
22	12	संम्भव	....	संभव
23	2	द्विष्टेपु	....	द्विष्टेषु
,,	11	योगर्यो	...	योगयो
24	2	क्षयि	....	क्षीय
25	2	त्रिद्वेक	....	त्रिद्व्येक
,,	12	मह	....	ग्रह
,,	19	यत्रावि	....	यात्र वि
28	16	स्थिरत्वरो	....	स्थिरतरो
30	16	चापादिपु चतुर्षु चतुर्षुसामि·		(चापादिषुसामि) चापादिषु चतुर्षु त्रिकेषु.
31	10	बुधैर्दृष्टं	....	बुधैर्दृष्टम्
,,	11	कक्तुमुप	....	वक्तुमुप
,,	19	महणा	....	ग्रहाणा
,,	22	वीर्यान्विश्चन्द्र	....	वीर्यान्वितश्चन्द्र
32	4	महा	....	ग्रहा

पुट.	पङ्क्ति.	अशुद्धम्.		शुद्धम्
32.	20	ग्रहा	..	ग्रहा
34	15	चन्नो	...	चन्द्रो
,,	22	रोहुकत्वो	...	राहुकेत्वो
35	14	तेषामापि	.	तेषामपि
,,	16	ग्रह	..	ग्रह
39	2	ज्यीति	.	ज्योति
43	8	दिननलादि	...	दिननल्यादि
47	9	त्वाद्या:	....	त्वाद्या
49	21	समग्रं	....	समग्रं
50	5	पश्यान्ती	....	पश्यन्ती
,,	7	ग्रह	....	ग्रह
56	5	20	...	30
59	2	शक्रांग्नी	...	शक्राग्नी
,,	19	विशाखाक्षत्रस्य	.	विशाखानक्षत्रस्य
60	4	पुराभि	..	पुराऽभि
63	14	साभिजन्ति	...	साभिजन्ति
,,	18	व ऽस्त्रियां	..	वास्त्रियां
72	6	स्वभवा:	....	स्वभावा:
,,	12	बुधसारौ	....	बुधसौरी
78	13	49	..	48
,,	19	विद्यामाधर्वाये मुहूर्तदर्शने		विद्यामाधवीय-मुहूर्तदीपिकायां मु हूर्तदीपिकायां
80	5	शून्यादिग्रहयुक्त	..	शून्यादि ग्रहमुक्त
,,	6	मासाब्दावसती	..	मासाब्दावसिती
,,	7	6	...	3
85	18	चक्रादथस्मिन्	....	चक्रादथास्मिन
88	12	रविरूप	..	रविरूप
,,	11	किमनेनांशाशी	.	किमनेनांशाशीति
93	19	सख्ये	....	संख्ये

पुट.	पङ्क्ति	अशुद्धम्.		शुद्धम्.
94	13	गुरुणा—		गुरुणा —भूदेस्वरांभोधिषड-ग्निवसुरूपकां । या मदि·· कैंसख्यातां क्रमात्तिथ्यर्धं वि-· ध्यत्रिति इति पाठः पुस्तकान्तरे
104	17	स्त्वृक्षलचि (ञ्छि)	....	स्त्वृक्षलुञ्छ
106	3	वशिमृग	...	वाळिमृग
107	4	वारर्क्षयोगो	....	वारर्क्षलमयोगो
109	2	37	....	27
,,	7	तिथिकारककूपनिम्न	....	तिथितारककूपनाम
119	13	चक्रांबुविष्णु	....	चक्राम्बुविष्णु
121	19	श्रमात्	....	श्रवणात्
129	20	स्तदा	....	स्सदा
146	22	चान्द्रैतु	....	चान्द्रैस्तु
149	1	जैवाब्दस्यान्तयोः	....	जैवाब्दस्याद्यन्तयो
155	21	विशाध्या	....	विशोध्या
161	11	द्रााया	....	द्र्या
168	17	दिग्गाप्यदृष्ट	....	दिग्व्याप्यदृष्ट
177	11	परिग्रहाः	....	परिग्रहः
183	6	भानं	...	भानां
185	6	अत्र	....	अन्यत्र
,,	20	द्वितीयस्थश्चेदयं	....	द्वितीयस्थो वक्रचारश्चेदयं
199	19	स्वोच्चसहृद्गृहस्थे	....	स्वोच्चसुहृद्गृहस्थे
214	9	तास	....	तासां
215	7	मध्याह्नाख्यास्त	....	मध्याह्नाख्यस्त
232	6	कौनलके	....	कोशलके (इति मुहूर्तमार्ताण्डे । पा)
235	21	अनुक्तभङ्गाणां	....	अनुक्तभङ्गानां
238	10	कतव्यं	....	कर्तव्यं
239	17	शिशिनि	....	शशिनि

पुट.	पङ्क्ति.	अशुद्धम्.		शुद्धम्.
256	23	शांति	....	शांत
265	15	लग्न	....	लग्न
,,	20	तैलि	....	तालि
273	10	तस्तु	....	तैस्तु
286	8	सज्ञा	....	सख्या
289	4	ग्रहर्वौ	....	ग्रहैर्वा
290	4	तत्सम्बन्धिनि		[illegible]
291	9	सुखस्थान	....	शुभस्थान
,,	,,	अनुक्तशुभ	....	अनुक्ताशुभ
,,	21	नाश	...	वाच्य
294	19	ज्ञार्त्वा	....	ज्ञात्वा
,,	23	वराहमांहर	....	वराहमिहिर
295	7	पाकाधिपा	...	पाकाधिप
,,	,,	सुहृदनिष्टक	....	[illegible]
297	1	यातमनु	....	यातुरनु
299	12	ग्रहादयम्	....	ग्रहोदयम्
303	14	बाजि	...	बीज
,,	18	साधयेवोगं	....	साधयेद्योगं
304	21	यद्बाह्मण	....	यद्ब्राह्मण
305	3	मौहुर्तिको	....	मौहूर्तिको
,,	5	सूयार्दय	....	सूर्योदय:
311	16	तदाश्रिक फलोदयबंधं	...	तदधिपफलोदयबंधं
313	19	घंटीपात्रमेव	....	घटीपात्रमेव
315	2	गम्ध	....	गन्ध
320	6	सम्मृत.	....	संभृत:
321	17	ग्रन्थ	....	ग्रन्थ:
325	2	सा अखण्डेत्यत्राहुः	....	सा अखण्डेति । अत्राहु:
,,	4	ज्ञेया	...	ज्ञेयाश्राद्धाध्ययनकर्मसु
327	3	प्रहु:	....	प्राहु:
332	15	मुक्त	....	युक्त

पुट.	पङ्क्ति.	अशुद्धम्.		शुद्धम्.
336	7	रभियोगः	....	रधियोगः
,,	22	भलाढ्यौ	....	बलाढ्यौ
337	15	स्यादेतत्	....	स्यादेतत्
,,	17	सूरभिः	....	सूरिभिः
338	2	बलाबलवत्वं	....	बलाबलवत्त्वं
340	3	लिप्ताभिज्ञान्	....	लिप्ताभिज्ञान
341	1	द्विघ्नो	....	द्विघ्नो
348		दृग्बलं	....	दिग्बल
350	3	मित्रग्रहवत्	....	मित्रगृहवत्
,,	11	बलमस्तत्याह	....	बलमस्तीत्याह
,,	17	शतृत्व	...	शत्रुत्व
351	12	विशेषणाभिधानार्थः	....	विशेषाभिधान
353	22	स्थिताया	....	स्थतायां
361	22	ज्ञातात्पो	....	ज्ञातोत्पा
364	23	37	...	36
365	4	38	...	37
,,	22	39	....	38
372	10	बार्हस्पत्ये	....	बार्हस्पत्ये
,,	23	भुधानां	....	बुधानां
373	6	रभावतां	....	रभावताम्
,,	8	सिन्धौ:	....	सिन्धौ
376	6	सेयांगैश्च	....	संयागैश्च
377	23	संपत् क्षेम	....	संपत्क्षेम
378	1	भिरतिरति	....	भिरति
,,	,,	बद्धया	....	बुद्धया
379	1	दान्श	....	दानश
,,	9	गेणषु	....	गुणेषु
,,	17	स्वापवादै	....	स्वापवादि
,,	21	फलापेक्षाया	....	फलापेक्षया

विद्यामाधवीयम्.

विष्णुसूरिविरचिता

तद्व्याख्या मुहूर्तदीपिका च.

स्वस्ति श्रीगुरुपादाब्जपांसवः प्रदिशन्तु नः ।
भवन्ति भववाराशेर्ये सुखोत्तारसेतवः ॥

पुरातनाचार्यसमीरितागमान्विचार्य तद्वाक्यशतैस्समर्थयन् ।
उदीरितं चानुदितं समर्पयन्निमां विधत्ते सुमुहूर्तदीपिकाम् ॥

ज्योतिश्शास्त्रमहार्णवं मतिमथा निर्मथ्य यन्निर्मलं
विद्यामाधवसूरिणा समुदितं सद्वृत्तरत्नोज्ज्वलम् ।
स्वालोकाय मुहुर्मुहूर्तमुकुरं होराविलासाश्रय-
श्श्रेयो दीपयितुं यतेऽद्य तदहं वाग्भूतिभिर्भूरिभिः ॥

मुहूर्तदीपिका.

षु प्रशमनमनसा मूर्ध्नि येनाऽर्धचन्द्रः ।
प्राबन्धि स्वर्गसिन्धुप्रकटपरिलसत्सैकताऽङ्काऽनुकारी
द्वैमातृत्वे . . . . ॥
भाति स्फुटं विघटिताखिलविघ्नसङ्घो
विघ्नाधिपः स दिशतादनिशं श्रियं वः

तत्रादौ तावदाचार्यः प्रारिप्सितस्य प्रकरणस्याऽनन्तरायेण परिसमाप्तये लोके प्रसरणाय च स्वेष्टदेवता [1]नमस्कारपूर्वकं [2]जयतिपदेन नम? [3]सकलज्योतिश्शास्त्राभिधेयाधिकरणभूतग्रहाधिपतिं सूर्यमाभिष्टौति —

जयत्यमेयांशुनिधिर्जगत्त्रयीप्रबोधहेतुस्सविता त्रयीमयः । न सर्वदर्शित्वमितो विना भवेदितीव यं नेत्रमधत्त शङ्करः ॥ १ ॥

जयतीति । सविता सकलजगत्प्रसूतिशीलः सूर्यः जयति सर्वस्मादुत्कर्षेण वर्तते । सर्वतेजांस्युपसर्जनीकृत्य स्वयं प्रधानतया वर्तत इत्यर्थः । तथा च भल्लटः—

अम्भोजसम्भवमुखाम्बुजमुग्धभृङ्गी
शृङ्गारधामसितधामविभासिचूडा ।
. . . . . . दिव्यदेहा
वाग्देवता वसतु नो रसनाग्ररङ्गे ॥
यद्गत्या समयोऽप्यनादिनिधनो नाना परिच्छिद्यते
पुंसामद्भुतभूरनक्षविषयो बोधश्च सम्पद्यते ।
नृणां कर्मफलानुभावनविधिर्विष्टभ्य संसाध्यते
ते देयासुरमी चिराय खचराः श्रेयांसि भूयांसि वः ॥
वसिष्ठवागीश्वरगार्ग्यमुख्यान् महामुनीन् नौमि महानुभावान् ।
यदाज्ञया खेऽटति खेटपाळी भोक्ता च लोकः सदसत्फलानाम् ॥
वन्दे विद्यामाधवं देशिकेन्द्रं लक्ष्म्यावासं संश्रयं षड्गुणानाम् ।
यद्वक्त्राब्जावासमैच्छत् सपत्नीसेवादैन्यं हातुकामेव वाणी ॥

---

[1] नामस्मरणपूर्वकम्. [2] अत्र ग्रन्थपातः. [3] ग्रन्थपातः.

"पङ्क्तौ [1]विशान्ति गणिताः प्रतिलोमवृत्त्या
पूर्वे भवेयुरियताऽप्यथवा त्रपेरन् ।
सन्तोऽप्यसन्त इति चेत्प्रतिभान्ति भानो-
र्भासाऽऽवृत्ते नभसि शीतमयूखमुख्याः" ॥ इति ॥

यद्वा—परञ्ज्योतीरूपस्सविता तमःपारे वर्तत इति । तथा च सूर्यसिद्धान्ते—

"आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते ।
परञ्ज्योतिस्तमःपारे सूर्योऽयं सवितेति च" ॥ इति ॥

तदङ्घ्रिमेवासमवाप्तविद्यो विभाति नारायणपूज्यपादः ।
विजहतुर्यत्र विमुक्तवैरे चिराय वाणीकमले समेते ॥
श्रीमन्मल्ल ? भूपः स जयति जगतीभूषणीभूतधामा
पारावारावगाढक्षितिधरशिखरप्रस्फुरत्कीर्तिपूरः ।
किं ब्रूमोऽस्य प्रतापं सुरपतिचकिताद्रीन्द्ररक्षातिदक्षः
श्रीभर्तुर्वासभूमिर्वितरति जलधिर्यस्य रत्नानि नित्यम् ॥
यः क्षात्रीमनुषाङ्गिणीमनुपमां ब्राह्मीमजिह्मां निजां
लक्ष्मीं साधु बिभर्ति संश्रितजगत्सङ्कल्पकल्पद्रुमः
वैरिव्रातवधव्रती तदयशःपङ्काङ्कभूषाळिका-
मातन्वन् वसुधां स्वकीर्तिविशदालेपोज्ज्वलां सोज्ज्वलाम् ॥
वीरश्रीधरबुक्कभूपतिमहासाम्राज्यलक्ष्मीकरा—
लम्बोदारचरित्रविक्रमरसस्त्रैयम्बकालम्बनः ।
नीत्या निर्जितदैत्यनिर्जरगुरुप्रोद्दण्डदण्डद्विष-
न्मुण्डोत्खण्डनचण्डपाण्डितकरः क्ष्मामण्डलाऽऽखण्डलः ॥

---

[1] विशन्तु.

पित्रादीनामपि सवितृत्वसम्भवात्तेभ्योऽस्य विशेषणान्याह—अमेयांशुनिधिरिति । अमेयानां असङ्ख्येयानां अपरिमितानां अंशूनां रश्मीनां निधिः [1] न्यासस्थानं, अमेया अंशवो निधीयन्तेऽस्मिन्निति तथा, सहस्रांशुरिति यावत् । जगत्त्रयीप्रबोधहेतुः त्रयाणां

शिवागमाचारविशुद्धचुञ्चुः सदाऽऽत्मविद्यापरिरब्धकन्धरः ।
समस्तसम्पत्कुलसंश्रयोऽयं भूपः क्षितिं रक्षति रामसृष्टाम् ॥

तदा तदास्थानगतो भुवि श्रुतः सुधीस्सुधीरो धरणीसुराग्रणीः ।
गुणानुरागी गुणवत्यधीश्वरप्रसादसम्पादितसम्पदुद्भवः ॥

पुरातनाचार्यसमीरितागमान् विचार्य तद्वाक्यशतैस्समर्थयन् ।
उदीरितं चानुदितं समर्पयन्निमां विधत्ते सुमुहूर्तदीपिकाम् ॥

ज्योतिःशास्त्रमहार्णवं मतिमथा निर्मथ्य यन्निर्मलं
विद्यामाधवसूरिणा समुदितं सद्वृत्तरत्नोज्ज्वलम् ।
स्वालोकाय मुहुर्मुहूर्तमुकुरं होराविलासश्रियः
श्रेयो दीपयितुं यतेऽद्य तदहं वाग्भूतीभिर्भूरिभिः ॥

तत्राऽऽदौ तावदाचार्यः प्रारिप्सितस्य प्रकरणस्य अनन्तरायेण परिसमाप्तये लोकप्रसरणाय च स्वेष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं जयतिपदेन . . . . ॥ विशेषणान्याह । अमेयांशुनिधिः. अमेयानामसङ्ख्येयानामपरिमितानामंशूनां निधिः रश्मीनां निधिः न्यासस्थानं । अमेया अंशवो निधीयन्तेऽस्मिन् इति . . . . . यावत् । जगत्त्रयीप्रबोधहेतुः त्रयाणां समाहारस्त्रयी जगतां त्रयी जगत्त्रयी तस्याः प्रबोधहेतुः चैतन्योन्मेषकारणभूतः त्रैलोक्यवासिनां निभृतानां चैतन्योन्मेषनिमेषकारणमित्यर्थः । यतो जगन्ति

[1] निक्षेप.

समाहारस्त्रयी जगतां त्रयी जगत्त्रयी तस्याः प्रबोधहेतुः चैतन्योन्मेषकारणभूतः, त्रैलोक्यवासिनां भूतानां चैतन्योन्मेषनिमेषकारणमित्यर्थः । यतो जगन्ति सूर्यास्ते निस्संज्ञानि, पुनस्त[1]दुद्गमे संज्ञां प्रपद्यन्ते । तथा च श्रूयते—

सूर्यास्ते निस्संज्ञितानि पुनस्तदुद्गमे संज्ञां प्रपद्यन्ते तथाच श्रूयते 'योऽसौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादयोदेति । असौ योऽस्तमेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेति' इति । त्रयीमयः वेदत्रयमयः । ऋग्यजुस्सामभिः कल्पितमण्डलाद्यात्मा । तथाच सूर्यसिद्धान्ते ।

ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्यस्य मूर्तिर्यजूंषि च ।
त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः । इति ॥

तथाच श्रूयते ।

'ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् ।
सर्वं तेजः सामरूप्यं हि शश्वत् सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा चैव सृष्टम् ।

इति । शिवस्यापि सर्वज्ञत्वमेतन्निबन्धनमित्याह ।

इतः सवितुः विना स्वकीयं सर्वदर्शित्वं सर्वज्ञत्वमन्यथा न भवेदिति मत्वेव स्वनाम्नोऽन्वर्थताऽऽपादनाय शङ्करः शिवः सूर्यं नेत्रभूतं धृतवान् । शिवस्य दक्षिणनेत्रं सूर्य इति प्रसिद्धिः । शिवस्य सर्वज्ञत्वं सूर्यनेत्रधारणात् अन्वर्थमासीदित्युत्प्रेक्षा अन्योऽप्यर्थोऽस्ति ॥

यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति लक्षणया मञ्चस्थाः पुरुषा इति गम्यते तथेहाऽपि सवितेति सवितृमण्डलमध्यस्थः पुरुषो गृह्यते ।

---

[1] तदुद्भवे.

"योऽसौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायो-देति । असौ योऽस्तमेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादाया-स्तमेति" इति ।

त्रयीमयः वेदत्रयमयः ऋग्यजुस्सामभिः कल्पितमण्डलाद्यात्मा । तथा च सूर्यसिद्धान्ते—

तत्र अमेयश्चासावंशुनिधिश्चेति द्वन्द्वः । अमेयः प्रमाणापरिच्छेद्यः अंशुनिधिः तेजस्समूहः प्रकाशरूप इत्यर्थः । जगत्त्रयीति विश्वं गृह्यते । प्राति स्वात्मभावेन पूरयतीति जगत्त्रयीप्रः, तादृग्बोधस्य ज्ञानस्य हेतुः निमित्तं विश्वपूरणीसंविन्निमित्तभूतः तत्प्रयोजक इत्यर्थः । विश्वात्मभावज्ञानप्रद इति वा । त्रयीमयः त्रिषु कालेषु त्रिवेदमयः । तथाच श्रूयते—

'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्नः ।
सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैरशून्य स्त्रिभिरेति सूर्यः ।

इति । यद्वा गुणत्रयात्मा यतोऽग्नीषोमौ सूर्यादभिन्नौ स्तः । तथा च श्रूयते—

'उद्यन्तं (वा) वाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति' सुषुम्नः सूर्य रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व, इति ।

अपिच । इतः सावित्रान्नेत्रात् विना अन्यनेत्रेण सर्वद्-र्शित्वं न सम्भवेदिति यतो हेतो रूपविषयादिक्रिया चक्षुषा साध्यते चक्षुश्च स्वाधिभूततेजस्सान्निधानेनैव स्वक्रियायां व्याप्रियते स दृग्व्यारोऽपि चक्षुर्नियमितप्रदेशे सम्भवेत् न तु वि-प्रकृष्टमात्रे कुत एव सर्वपदार्थदर्शित्वं, तथासति सर्वप्रकाशक-

"ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्यस्य मूर्तिर्यजूंषि च"
त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः ॥

तथा च श्रूयते—

त्वान्नेत्रस्य विश्वमपि चक्षुर्निमित्तमेवेति सर्वत्र दृग्व्यापारस्संभवे-दित्यभिप्रायेण यं नेत्रमभूत्त । इवशब्द उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः । सवितुस्तेजस्त्रयीमयत्वाच्छिवस्य नेत्रत्रय्यपि तद्वयेऽपि? युज्यते । 'चन्द्र-सूर्याग्नयस्तस्य नेत्राण्यासन् महात्मनः' इति । अनेन? सूर्यास्तद्वच-नेनैव ज्योतिश्शास्त्रं? ज्योतिस्तम् ।

तथा चास्यार्थमाहुः—सविता जगत्प्रसूतिः कालो जयति । विश्वं विजयते । सर्वान् पराभावयतीत्यर्थः । यथोक्तं—

काल: पचति भूतानि कालः पिबति शास्ति च ।
कालस्सर्वास्थानभूति.... काल मतिवर्तत इति ।

स चामेयांशुनिधिः अपरिमितानामंशूनां निधिः विस्फुलि-ङ्गवदवभासमानानां हायनायनर्तुमासदिवसाद्यवयवानां स्थानभूतः ॥ यथोक्तं विष्णुपुराणे ।

कलाकाष्ठानिषादिदिनर्त्वयनहायनैः ।
कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ॥

इति । यद्वा । अमेयश्चासावंशुनिधिश्चेति द्वन्द्वसमासः । अमेयः प्रमाणापरिच्छेद्यः अनाद्यन्त इत्यर्थः ॥ यथोक्तं विष्णुपुराणे ।

अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते ।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्त संयमाः ॥ इति ॥

तथा अंशुनिधिः अंशूनां अंशुमतां सूर्यादीनां ग्रहाणां निधिरा-

ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः सर्वागतिर्यजुषि हैव शश्वत् ।
सर्वं तेजस्सामरूप्यं हि शश्वत् सर्वं ह्येदं ब्रह्मणा चैव सृष्टम् ॥इति ॥

शिवस्यापि सर्वज्ञत्वमेतान्निबन्धनमित्याह—इतः सवितुः विना स्वकीयं सर्वदर्शित्वं सर्वज्ञत्वं अन्यथा न भवेदिति मत्वेव स्वनाम्नोऽन्वर्थतापादनाय शङ्करः शिवः सूर्यं नेत्रभूतं धृतवान् । शिवस्य

धारभूतः, यतस्तेषां सञ्चारः कालाश्रयः प्रवर्तते । अनाद्यन्तोऽपि ग्रहगत्या परिच्छिन्न इत्यर्थः । तथाचार्यभटः—

युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः ।
कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहैरनुमीयते क्षेत्रे ॥ इति ॥

तथाच जगत्त्रयस्य च स्वकृतशुभाशुभसंज्ञानस्य हेतुः, यतः सर्वेषां प्रादुर्भावसमयादेव शुभाशुभज्ञानमुपलभ्यते । यद्वा जगतां त्रय्युक्तक्रमावगमस्य हेतुः, एतत्प्रतिपादकशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वात् ॥ यथोक्तम् श्रीपतिना—

क्रतुक्रियार्थं श्रुतयः प्रवृत्ताः कालाश्रयास्ते क्रतवो निरुक्ताः ।
शास्त्रादमुष्मात् किल कालबोधो वेदाङ्गताऽमुष्य ततः प्रसिद्धा॥इति॥

त्रयीमयः भूतभाविभवत्तोपाधिभेदत्रयवान् । वेदस्वरूपिणः शिवस्य ज्योतिश्शास्त्रनेत्रत्वेन हेतुत्वमुत्प्रेक्षते । सर्वान् दर्शान् दर्शपूर्णमासानाचष्ट इति सर्वदर्शी, तद्भावः सर्वदर्शित्वं, तदितः कालाद्विना न स्यादिति मत्वेव दर्शपूर्णमासाद्यभिधानसिद्धये शंकरः वेदस्वरूपी शिवः ज्योतिश्शास्त्रमयं नेत्रमधत्त वेदस्य यज्ञप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं ज्योतिश्शास्त्रं नेत्रीकृतमित्यर्थः । तथाच श्रीपतिः—

दक्षिणनेत्रं सूर्य इति हि प्रसिद्धिः। शिवस्य सर्वज्ञत्वं सूर्यनेत्रधारणादन्वर्थमासीदिति उत्प्रेक्षा।

अथाऽभिधेयं प्रतिजानीतेऽन्त्यकुळकेन श्लोकत्रयेण।

छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्त्रं कल्पः पाणी ज्योतिषं चक्षुषी च।
शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट् च ॥

इति ॥ यद्वा सवित्रादिश्चाराभिधायि शास्त्रं सावितेत्युच्यते। ज्योतिश्शास्त्रमुत्कृष्टतया जयति यतः प्रत्यक्षफलमिदं शास्त्रं। यथोक्तं ब्रह्मयामळे—

ज्योतिषां परमं ज्ञानं सद्यः प्रत्ययकारणम्।
प्रत्यक्षं सर्वविद्याना उत्तमं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

इति। ज्योतिश्शास्त्रमप्यमेयस्य अव्यक्तादिगणितस्य अंशो रश्म्यादिदृशागणितस्य च स्थानं जगता शुभाशुभमिश्राख्यफलत्रयस्य ज्ञापकं। तथा गणितहोरासंहिताख्यस्कन्धत्रयात्मकम्। तथाच नारदः—

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्मलं चक्षुः ज्योतिश्शास्त्रमनुत्तमम् ॥

इति। तथा सर्वस्मिन् देशे काले वा दर्शित्वं ज्ञानवत्त्वं ज्योतिश्शास्त्राद्विना अन्यशास्त्रान्न सम्भवेदिति। अतो ज्योतिश्शास्त्रं वेदेन नेत्रं मुख्यमङ्गं वृतं, यतः सर्वस्मादङ्गान्नेत्रं मुख्यमाहुः तथाचोक्तम्—

मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते।
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी ॥ इति ॥

तस्मात् षडङ्गेषु ज्योतिषमेव प्रधानम्। यथोक्तं श्रीपतिना—

स्वकीयशास्त्रे बहुशोऽपशब्दानमी वदन्तीति जगत्प्रसिद्धम् । सुदुस्सहं तत्परिवादशल्यं मौहूर्तिकानामपहर्तुकामः ॥ २ ॥ वसिष्ठवागीश्वरगार्ग्यमुख्यैर्महर्षिभिर्विस्तरतः कृतेषु । शास्त्रेषु बुद्ध्या परिगृह्य सारं लोकोपकाराय च कीर्तये च ॥ ३ ॥ श्रुताऽखिलव्याकरणोऽहमुत्तमैः पदैरदोषैः कृतपद्यगुम्भनम् । विचित्रवृत्तं लघु सम्मतं सतामिदं विधास्यामि मुहूर्तदर्शनम् ॥ ४ ॥

अमी मौहूर्तिकाः ज्योतिर्विदः स्वकीयशास्त्रे स्वकीयेषु मुहूर्तप्रतिपादकशास्त्रेषु अपशब्दान् असाधून् व्याकरणादिलक्षणविरुद्धान् शब्दान् बहुशः पुनः पुनः वदन्तीति जगत्प्रसिद्धं । तथाचाहुः—

"वैयाकरणकिरातैरपशब्दमृगाः क्व यान्ति सन्त्रस्ताः ।
नटविटभटगणकाभिषक्छ्रोत्रियमुखकन्दराणि यदि न स्युः" ॥

वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत् प्रधानताऽङ्गेषु ततोऽस्य याता ।
अङ्गैर्यतोऽन्यः परिपूर्णमूर्तिः चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किञ्चित् ॥

इति । एवं ज्योतिश्शास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं, तत्रापि प्राधान्यं प्रतिपाद्य अथ प्राक्तनप्रोक्तेषु शास्त्रेष्वेव सत्सु किमन्यप्रकरणप्रणयनप्रयत्नेनेत्याशङ्कामनवकाशयन् तेभ्यो विशेषमुन्मेषयन् स्वाभिधेयं प्रतिजानीते अन्त्यकुलकेन श्लोकत्रयेण ।

इति । जगत्ख्यातमत एव मुहुस्सहं अत्यसह्यं । तथा खलु क्वचित् स्खलनं महते न दोषाय । यतः क्वचित् महाकवयोऽपि स्खलन्ति । एते तु पदे पदे स्खलन्तीति जगत्प्रसिद्धस्यापवादस्याऽत्यसह्यता स्यादेव । तथा चाहुः—

"विद्वान् बिभेऽति पुरुषस्सदा लोकाऽपवादतः" इति ।

मौहूर्तिकानां ज्योतिर्विदां सम्बन्धि तत् परिवादशल्यं अत्यसह्यत्वात् परिवाद एव शल्यत्वेन रूप्यते । तत् अपशब्दकथनजातं अपवादशल्यं अपहर्तुकामः निरपशब्दकरणं प्रकरणं प्रणीय शल्यमिव तमपवादमुद्धर्तुमनाः यथा यदि ज्योतिर्विदोऽपशब्दान् प्रयुञ्जते तत् किमिह विद्याभाधर्वीये प्रबन्धे नापशब्दाः प्रादुर्भवन्ति । नन्विहापि हिबुकदुश्चिक्यद्रेक्काणादयः कथं व्युत्पाद्यन्ते । अमी तु संज्ञा शब्दाश्चतुर्थादिस्थानाभिधायितया रूढत्वान्न व्युत्पत्तिमपेक्षन्ते । ये पुनर्गौणास्त एव प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया व्युत्पाद्यन्ते यथा खेचरादयः । तस्मात् ज्योतिर्विदोऽपशब्दान् वदन्तीति नायं नियमः ।

नन्वपशब्दवन्त्यपि पूर्वशास्त्राण्यनाश्रित्य ज्योतिश्शास्त्रस्य स्वातन्त्र्येण पृथक्कथनं निषिध्यते । तथाचोक्तं—

आयुर्वेदं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥ इति ॥

अपि च नैकसंज्ञाप्रचुरस्य ज्योतिश्शास्त्रस्य सङ्ख्यासंज्ञाप्राधान्याल्लिङ्गविभक्त्यादिव्यत्ययो न दुष्यति । तथा चास्ति—

"आख्यातसंहितालिङ्गविभक्तिव्यत्ययादिकम् ।
न दूष्यं तदशिष्यं हि भानां संज्ञाप्रमाणतः" ॥ इति ॥

नन्मनु । यद्यपीह मङ्गचादिप्राधान्यमिष्टं, तथाऽपि तद्वाचकानां शब्दानां तत्र रूढत्वाल्लिङ्गविभक्त्यादिकमपीष्टमेव । अतस्तद्व्यत्यय स्सर्वत्रापि दूष्यत एवेति ॥ स्वातन्त्र्येण विरचितमिदं प्रकरणमनादर-णीयमित्याशङ्कायामाह—वसिष्ठेत्यादि—

वसिष्ठवागीश्वरगार्ग्यभारद्वाजनारदात्रिप्रभृतिभिर्महर्षिभिर्विस्तरतः गुणदोषनष्टप्रवादानामेकत्रैव सङ्ग्रहणं विना प्रतिक्रियं पुनः पुनस्तेषां प्रवचनं विस्तरतस्तथा कृतेषु बार्हस्पत्यादिषु पूर्वशास्त्रेषु सारं विस्तरपुनरुक्तादि फल्गु परिहाय सारभू (तमुपादेयां) तां शं स्वबुद्ध्या परिगृह्य सङ्गृह्य श्रुताखिलव्याकरणः श्रुतान्याखिलानि व्याकरणानि येन स तथा अधीतपाणिनीयशाकटायनादिशब्दशास्त्रो विद्यामाधव नामा अहं इदं वक्ष्यमाणं मुहूर्तदर्शनं नाम प्रकरणं दृश्यन्ते प्रकाश्यन्ते मुहूर्तान्यनेनेति मुहूर्तदर्शनं मुहूर्तानां प्रदर्शनादन्वर्थ-मित्यर्थः । विधास्यामि करिष्यामि । मुहूर्तदर्शनं नाम प्रकरणं मया करिष्यत इत्यर्थः । किमर्थोऽयं संग्रह इत्यत्राह—लोकोप-काराय च कीर्तये चेति । लोकाः शुभकर्मचिकीर्षवः तेषा तदु-चितकालकथनेनोपकर्तुम् । यद्वा लोकाः लग्नकालमादिदिक्षवो मौहू-र्तिकास्तेषां परस्परविसंवादिविविधमुनिमतप्राबल्यानिश्चयकातरचेतसां ल-ग्नकालमानेनुमादिष्टमप्यपर्याप्नुवतां, अपि च बहुग्रन्थपठनधारणपर्या-लोचनायामसहमानानामल्पग्रन्थेन मुनिमतविप्रतिषेध विषये मुनि मतप्राबल्यकथनेन परोपकारं कर्तुं चिरस्थायियशःफलाय च, चशब्दात् पुरुषार्थचतुष्टयाऽवाप्तये प्रीतये चायं सङ्ग्रह इत्यर्थः । तथाचोक्तं—

"एकश्शब्दस्सम्यग्ज्ञातस्सुष्ठु प्रयुक्तस्स्वर्गे लोके कामधुग्भवति।"

इति । उक्तं च भोजराजेन—

" निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
इह लोके कविः कुर्वन् प्रीतिं कीर्तिं च विन्दति " ॥ इति ।

सापशब्दानां पूर्वशास्त्राणां सङ्ग्रहस्स तादृश एव । यथा मृदुपादाना घटी मृदेवेत्यत्राह—उत्तमैः प्रसादमाधुर्यादिगुणयुक्तैः प्रसिद्धैर्वा अदोषैः अमाधुत्वाऽनर्थक्यादिदोषरहितैः अक्लिष्टैर्वा पदैः कृतपद्यगुम्भनम् विचित्रवृत्तं विविधानि विचित्राणि वृत्तानि श्रवणमनोहराणि मात्रासमार्धसमपादादीनि यत्र नत्तथा । नानाविधरमणीयवृत्तमित्यर्थः । लघु ग्रन्थतोऽल्पं तथाऽपि [1] प्रकाशिताभिधेयसाकल्याभिधेयतया निर्दोषतया गुणवत्तया च विदुषां सम्मतं सम्यगभिमतं इदं मुहूर्तदर्शनमिति सम्बन्धः । अनेन सत्सम्मतत्वेनास्य गुणाधिक्यमुक्तम् । यथाऽऽह कालिदासः—

" तं सन्तश्श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नस्संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिश्श्यामिकाऽपि वा ॥ " इति ।

नन्वत्राधिकारिसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि तान्यप्यत्रोक्तान्येव यथा—ज्योतिर्ज्ञानकामोऽधिकारी । स च लोकोपकारायेत्यत्र लोकशब्देनोक्तः । वेदेन सहाङ्गाङ्गिभावः सम्बन्धः, स च प्रागुक्तः। शुभाक्रियाकालानिरूपणमभिधेयं, तच्च मुहूर्तदर्शनमित्यनेनोक्तम् । जगतां शुभज्ञानं विदुषां पुमर्थचतुष्टयावाप्तिश्च प्रयोजनम् । तच्च-लोकोपकाराय च कीर्तये चेत्यनेनोक्तम् । उक्तं च नारदेन—

" अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धं वेदाङ्गमिति कीर्तितम् ।
अभिधेयं च जगतश्शुभाऽशुभनिरूपणम् ॥

[1] प्रकाशिताभिधेयसाकल्यतया.

स्त्रानाद्यध्ययनमङ्गानिश्चेह षोडशकर्मणाम् ।
प्रयोजनं च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः ॥
विनैतदखिलं प्रोक्तं स्मार्तं कर्म न सिद्ध्यति ।
तस्माज्जगद्धितार्थाय ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥" इति ।

ननु चात्रादौ जगणप्रयोगः कथं "जस्सूर्यो रुजमातनोति" इति स्मरणात् । उच्यते—जगणस्य सूर्यदैवतत्वादस्य शास्त्रस्य तच्चारादभिधायित्वात् साधुरिति ।

अथैवं प्रतिज्ञाय सङ्केतप्रचुरस्यास्य शास्त्रस्यार्थावगति न तत्सङ्केतावगमादृते न स्यादिति संज्ञा वक्तुमुपक्रमते—

क्रमेण राशिग्रहतारकादेस्संज्ञां वयं तावदिहा-भिदध्मः । शास्त्रार्थबोधः खलु तस्य तस्य संज्ञा-मविज्ञाय जनस्य न स्यात् ॥ ५ ॥

इह शास्त्रे वयं तावत् आदौ क्रमेण राशिग्रहतारकादेः राशयो मेषाद्या लग्नादिभावाश्च, ग्रहाः सूर्याद्याः, तारका आश्वि-न्याद्याः, आदिशब्देन तिथिवारयोगकरणानि गृह्यन्ते । राशि भावग्रहनक्षत्रतिथिवारयोगकरणानां संज्ञां अभिदध्मः ब्रूमः । "आत्मनि गुरुषु बहुवचनं" इति आत्मैकत्वेऽपि बहुवचन प्रयोगः । किमर्थं संज्ञाभिधानमित्यत आह—शास्त्रार्थबोधः शास्त्रा र्थानां राश्यादीनां बोधः शास्त्राभिधेयराश्याद्यवगतिः श्रोतुः जनस्य तस्य तस्य राश्यादेस्संज्ञां सङ्केतनाम अविज्ञाय न स्यात् खलु यस्मात् तस्मात् शास्त्रार्थावगमाय संज्ञाऽभिधीयत इत्यर्थः । अथवा गुरूपदेशादृते जनस्य काव्यादिवत् स्वधियाऽधीयानस्य

तत्तत्संज्ञामविदित्वा एतच्छास्त्रार्थबोधो न भवतीति ज्योतिश्शास्त्रस्य आचार्योपदेशगम्यतां प्रतिपादयितुं संज्ञा अभिधीयन्त इत्यर्थः ।

अथ राशीनां संज्ञामाह—

अजाख्यमाद्यं प्रवदन्ति मेषं राशिर्वृषो गोवृषभाभिधानः । वीणायमाख्यं मिथुनं नृयुग्मं स्यात्कर्कटः कर्कटकश्च कर्की ॥ ६ ॥ सिंहं च कन्यां च निजाऽभिधानैः प्राहुस्तुलां तौलिवणिक्पदाभ्याम् । कीटालिसंज्ञामथ वृश्चिकस्य धनुर्हयाङ्गं च धनुर्धरं च ॥ ७ ॥ मृगश्च नक्रो मकरो मृगास्यो द्वौ कुम्भमीनौ निजनामवाच्यौ । पर्यायनामानि वदन्ति चैषां कथ्यन्त एते प्रथमादिशब्दैः ॥ ८ ॥

आद्यं द्वादशराश्यात्मके क्षेत्रे प्रथमं राशिं द्वादशभागं अजाख्यं अजस्य छागस्याख्यैवाख्या यस्य तं अजाभिधानवाच्यमित्यर्थः,। मेषं च मेषाख्यं च वदन्ति । केचिदेवं योजयन्ति मेषं राशिमाद्यं अजाख्यं च वदन्ति । मेषस्याद्यसंज्ञानं वृषादीनां द्वितीयादिसंज्ञानस्योपलक्षणमिति ' तदसत् । यतो वक्ष्यति 'कथ्यन्त एते प्रथमादिशब्दैः' इति । तेन पौनरुक्त्यं प्रसज्येत । तस्मात् प्राक्तनमेव व्याख्यानं साध्विति । वृषो द्वितीयो राशिः गोवृषभाभिधानः गौश्च वृषभश्च गोवृषभौ तयोरभिधानमस्येति । यद्वा— गोवृषभशब्दावभिधाने वाचकावस्येति बहुव्रीहिः, गोवृषभशब्दवाच्य

इत्यर्थः । एवं सर्वत्र विग्रहो द्रष्टव्यः । मिथुनं तृतीयो राशिः नृयुग्मसंज्ञः । वीणाशब्देन यमशब्देन च वाच्यः । यमौ यमलौ तदाख्यः । कर्कटकश्चतुर्थो राशिः कर्कटः कर्की च स्यात् । सिंहं च पञ्चमराशिं कन्या षष्ठराशिं च निजाभिधानैराहुः सिंहं सिंह नामभिः कन्यां कन्यानामभिरित्यर्थः चशब्दस्त्रीपर्यायमात्रस्यापि ग्रहणार्थः । तुला सप्तमराशिं तौलिशब्देन वणिक्पदशब्देन च कथयन्ति तौलिस्तुला वणिक्पदमापणम् । अपिच तौलिशब्देन वणिक्छब्देन च वदन्ति । वृश्चिकस्याष्टमराशेः कीटालिसंज्ञा कीटश्च अलिश्च कीटाली तत्संज्ञां कीटसंज्ञामालिसंज्ञां चाथ कात्स्न्र्येनाहुः । यद्यपि शास्त्रान्तरे कर्कटकस्यापि कीटसंज्ञाऽस्ति तथाऽपि वृश्चिकस्य कृत्स्नशास्त्रेष्वपि साऽस्तीति कात्स्न्र्यार्थमथशब्दः । धनुः नवमराशि हयाङ्गं चशब्दात् हयं च धनुर्धरं चशब्दादश्वारोहं च प्राहुः । मकरो दशमराशिः मृगः नक्रः मृगास्यः इति नामभिर्वाच्यः । कुम्भमीनौ द्वौ एकादशद्वादशौ राशी निजनामभिः वाच्यौ स्तः । एकादशराशिः कुम्भनामभिर्वाच्यः, द्वादशराशिः मीननामभिर्वाच्यः । मेषादीनां यद्येतावन्त्येव नामानि कथं तर्हि चापहरिणाननादीना ग्रहणमित्यत्राह—पर्यायनामानि वदन्ति चैषां इति । मेषादिराशिवाचकानामजादिशब्दानां स्वस्व पर्यायपठितानि च नामानि संज्ञात्वेन वदन्ति । यथा अजः छागो बस्तः । वृषः पुङ्गवः ककुद्मान् । मिथुनं वीणा वल्लकी । सिंहो मृगेन्द्रः केसरी । कन्या कुमारी स्त्री योषिद्युवतिः । तुला घटः । वृश्चिकः आलिः भृङ्गः । धनुश्चापः हयस्तुरगः धनुर्धरो धन्वी । मकरो मृगो हरिणः नक्रश्शिशुमारः मृगास्यो हरिणाननः । कुम्भः पयोधरो घटः । मीनो झषश्शफर इत्यादीनि ।

तथैव एते मेषाद्याः प्रथमादिभिः प्रथमद्वितीयादिद्वादशार्थैर्नैस्य-ब्दैः कथ्यन्ते। यथा मेषः प्रथमः, वृषो द्वितीयः, मिथुनं तृतीयं, इत्यादि।

राशीनां संज्ञान्तरमाह—

संज्ञाभिः क्रियलेयजूकजतुमाः[1] कोर्पिः कुळीर-स्तथा हृद्रोगेत्थसितौक्षिकाश्च कथिताः पाथोनक-स्ताबुरुः। आकोकेर इतीह मेषमृगपौ तौलिनृ-युग्माळिनौ कर्की कुम्भझषौ धनुर्युवतिगोनक्राः क्रमाद्राशयः ॥ ९ ॥

इह शास्त्रे मेषाद्याः द्वादश राशयः पाठानुक्रमेण क्रिय इत्यादिसंज्ञाभिः कथिताः। यथा—मेषः क्रिय इति, मृगपः सिंहो लेयः, तौलिर्जूकः, नृयुग्मं जतुमः, अळिर्वृश्चिकः कोर्पिः, कर्की कर्कटकः कुळीरः, कुम्भो हृद्रोगः, झषः मीनः इत्थसिः, धनुः तौक्षिकः, युवतिः कन्या पाथोनकः, गोः वृषभः तावुरुः, नक्रो मकरः आकोकेर इति संज्ञया कथिता इत्यर्थः॥

राशीनां सामान्यसंज्ञामाह—

स्थानं क्षेत्रमिति द्वे गृहस्य पर्यायनाम निखि-लमपि। राशीनां नाम स्याद्भमृक्षमिति राशि-तारयोरुभयोः ॥ १० ॥

स्थानं क्षेत्रमिति द्वे नामनी, गृहस्य निखिलं पर्यायनाम मन्दिरान्वयाम-दनिकेतनाद्यपि द्वादशानां राशीनामपि नाम सामान्याभिधानं स्यात्

[1] कौर्पि.

तथा भमृक्षमिति द्वे राशिनक्षत्रयोर्द्वयोरप्यभिधेययोः स्तः । यथा भं राशिः भं नक्षत्रं, ऋक्षं राशिः ऋक्षं नक्षत्रमिति । नन्विह राशि सामान्यस्य गृहसंज्ञाऽभिहिता । उपरि चतुर्थभावस्य च वक्ष्यति । तत् गृहमित्युक्ते (कतरस्येह ग्रहणमिति) कथमध्यवसेयम्, उच्यते— यत्र स्वामिसंङ्ख्याभावसंयोगस्तत्र राशिसामान्यस्य, यथा भौमगृहं-षष्ठं गृहं सुतगृहामिति । यत्र तु स नास्ति तत्र चतुर्थस्थानस्य, यथा गृहे सूर्यो मानहेति ।

अथ भावशब्दवाच्यानां राशीनां संज्ञामाह—

होरात्मकल्यतनुमूर्त्यभिधं तु लग्नं स्थानं कुटु-
म्बधननाम परं तृतीयम् । दुश्चिक्यविक्रमसहोदर
संज्ञमन्यत्पातालबन्धुहिबुकाम्बुसुखालयाख्यम् ॥

धीपुत्त्रप्रतिभाभिधानमपरं षष्ठं क्षतार्याह्वयं
जामित्रास्तकळत्रमन्मथमदद्यूनाभिधं सप्तमम् ।
रन्ध्रायुर्मरणं पराभवमृतिस्थानं वदन्त्यष्टमम्,
गुर्वाख्यं नवमं बुधैरिह शुभं धर्मस्तपश्चोच्यते ॥

स्यादाज्ञास्पद[1]मान कर्मगगनव्यापारमेषूरणं प्र-
ख्यातं दशमं परं तु कथयन्त्यायं भवं चागमम् ।
स्थानं द्वादशमामनन्ति मुनयो रिप्फव्ययाख्या-

[1] कर्ममान.

न्वितं लग्नादिष्वभिधीयते च निखिलं पर्यायनामान्तरम् ॥ १३ ॥

लग्नं इष्टराश्युदयः । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमरः । होरात्मकल्यतनुमूर्त्यभिधं होरा आत्मा कल्यं तनुर्मूर्तिरित्येता अभिधाः अभिधानानि यस्य तत्, प्राग्लग्नं होरादिपञ्चसंज्ञं भवतीत्यर्थः ।

ननु 'लग्नादिष्वभिधीयते च निखिलं पर्यायनामान्तरं' इति वक्ष्यति, किं पुनरिहैकार्थानामात्मतनुमूर्तिशब्दानां त्रयाणां ग्रहणमिति, एवं मन्यते—आत्मशब्दस्तावत् लग्नस्य शुभाशुभज्ञाननिमित्ततां सर्वभावोत्कृष्टतां च दर्शयितुं गृहीतः । तथा हि—आत्मशब्दस्सर्वकारणे परमात्मनि सर्वोत्कृष्टे जीवात्मनि च वर्तते । मूर्तिशब्दस्त्वेकाभिधेये पर्यायप्राचुर्येऽपि लोकप्रसिद्ध्यैव पर्यायनामान्तरं प्रयोक्तव्यमिति । तथा च वराहमिहिरः—'पर्यायमन्यदुपलभ्य वदेच्च लोकात्' इति । लग्नात्परं द्वितीयं स्थानं कुटुम्बधननाम कुटुम्बाख्यं धनाख्यं च स्यात् । तृतीयं स्थानं दुश्चिक्यादिसंज्ञात्रययुक्तं स्यात् । अन्यच्चतुर्थं स्थानं पातालादि संज्ञाषट्कयुक्तं स्यात् । अपरं पञ्चमं स्थानं धीपुत्रप्रतिभाभिधानं वदन्ति । षष्ठं स्थानं क्षतशत्रुद्विसंज्ञायुतम् । सप्तमं जामित्रादि संज्ञाषट्कयुक्तं स्यात्, अष्टमं स्थानं रन्ध्रादिचतुष्टयसंज्ञायुतं वदन्ति । रन्ध्रायुर्मरणमिति समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । नवमं स्थानं ज्योतिश्शास्त्रविद्भिर्गुर्वादिसंज्ञाचतुष्टयान्वितमुच्यते । दशमं स्थानमाज्ञादिसंज्ञासप्तकयुतं स्यात्, यद्यपीहास्पदशब्देन[1] गृहपर्यायः, त-

---

[1] आस्पदशब्दो गृहपर्याय इति युक्तं स्यादिति भाति.

थाऽपि चतुर्थस्थानवाचकतया लोकप्रसिद्ध्यभावाद्दशमस्थानवाचकत्व मेव प्रसिद्धम्, न तु तत्पर्यायस्य । अत एवोक्तं प्रख्यातमिति । दशमं स्थानं आज्ञादिशब्दसंज्ञामात्रयुक्तं, न तु तत्पर्यायसंज्ञं प्र सिद्धं स्यात् । परं त्विति तु शब्दासिंहावलोकनन्यायेन परावृत्य प्राक् सम्बध्यते । तेनायं विशेषस्सिध्यति । यद्यप्याज्ञादीनां पर्या यनामग्रहणं नास्ति, तथाऽपि गगनमित्याकाशपर्यायो गृह्यते । परमे- कादशं स्थानमायादिसंज्ञा(त्रया)न्वितं कथयन्ति । द्वादशं स्थानं रिफं व्यय इति द्वाभ्यामाख्याभ्यां युक्तमामनन्ति आहुः । एव- मुक्ताः संज्ञाः पूर्वैरेवाभिहिताः न तु मया स्वधियैव कृता इ- ति द्योतयितुमामनन्ति मुनय इत्युक्तम् । एवमभिहितेषु लग्नादिपु सर्वं पर्यायनामान्तरं तन्वादिपर्यायनामाभिधानमपि यथासम्भवमभि- धीयते मुनिभिरिति शेषः । सति सम्भवे पर्यायनामापि स्यादित्यर्थः । तदर्थं चशब्दः । तथा हि—होराहिबुकदुश्चिक्यमेषूरणादीनां पर्याया न सन्ति । तत्र तावत् लग्नहोराकल्यानां पर्यायान्तरस्याप्रसिद्धिः । तनोस्तु 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेबरम् । गात्रं वपुस्संह ननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मू- र्तिस्तनुस्तनूः' । इत्यमरः । आत्मा देह इति च । अत्र प्रतीकसं- हननादीनां तनुपर्यायत्वेऽपि लोकप्रसिद्ध्यभावाद्वृत्तिर्नास्ति । एवमु- त्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । धनस्य पर्यायशब्दाः अर्थस्ववित्तवसुद्रव्यद्रवि- णादयः । सहोदरस्य भ्रातृसहजसहोत्थसोदरादयः । पातालस्य र- सातलाद्याः । बन्धोः बान्धवसुहृन्मित्राद्याः । अम्बुनः तोयपयस्स- लिलाम्भोवारिनीराद्याः । सुखस्य शर्मसौख्याद्याः । गृहस्य सद्मस- दनमन्दिरालयवसतिनिकेतनाद्याः । धियः मतिबुद्ध्याद्याः । पुत्रस्य तनयतनुजातपत्यात्मजसुताद्याः । शत्रोः सपत्नद्विषदरिवैरिद्वेषिप्रत्यर्थ्या-

द्याः । कळत्रस्य दारपत्नीप्रियाभार्याजायाद्याः, स्त्रीपर्यायाश्च । मन्मथस्य स्मरकाममारमदनमनसिजाद्याः । रन्ध्रस्य सुषिरविवरबिलाद्याः । मरणस्य मृतिमृत्युनिधनान्ताद्याः । गुरोः देशिकाचार्याद्याः । शुभस्य कल्याणमङ्गळाद्याः । धर्मस्य वृषसुकृताद्याः । गगनस्य खाभ्रद्युव्योमाम्बरनभोऽन्तरिक्षवियदाकाशाद्याः । आयस्य लाभागमाद्याः । व्ययस्य हान्याद्याः प्रसिद्धाः । होराहिबुकदुश्चिक्यजामित्रद्यूनमेषूरणरिफपशब्दानां पर्याया न सन्ति प्रायेणान्येषामप्रसिद्धा इतीह ग्रन्थविस्तरभीत्या नाभिहिताः । यदि क्वचिदन्येऽपि सन्ति ते तत्र तत्रैवाभिधास्यन्ते ।

अथ के पुनरेते भावा नाम, ये तनुधनसहजबन्धुसुतरिपुदाररन्ध्रशुभकर्मव्ययसंज्ञाः ज्योतिर्विद्भिः कल्पिता उच्यन्ते, भावयन्ति उत्पादयन्ति नृणां शुभाशुभानीति भावाः । यद्वा भावयन्ति निरूपयन्ति शुभाशुभानि एभिरिति भावाः राशयः । शुभाशुभज्ञानाय ज्योतिर्विद्भिः कल्पिताः तन्वादिसंज्ञिताः क्षेत्रविशेषाः । ते यावन्तं कालं पूर्वहरितमारभ्योद्गच्छन्ति स कालो लग्नादिसंज्ञितः । तदानयनाय स्वेष्टकालिकात् स्वायनांशसहितात् स्फुटार्कात् उदयलग्नं साधयेत् । यथोक्तं श्लोकेन —

भोग्यात् सहस्रकिरणेन गृहस्य भोगान्
सन्ताडयेत् तदुदयेन हरेत्खरामैः ।
लब्धं त्यजेदसुसमूहमभीप्सितेभ्योऽ-
सुभ्यः क्षिपेद्दिनकरेऽपि च राश्यभुक्तम् ॥

यावन्त एवमुदया निपतन्त्यसुभ्यो
राशीन् क्षिपेत्तदनु तावत एव सूर्ये ।

शेषात्खरामगुणितादविशुद्धलब्ध
भागादिकाच्च भवतीष्टविलग्नमेवम् ॥ इति ॥

दिने गतघटीभिरेवं लग्नं साधयेत् । रात्रावप्येवं राशिगतघटिका-भिर्लग्नं संसाध्य राशिषट्कं क्षिपेत् । तथा च रत्नः—

उद्गच्छतः परिमितिर्भवनस्य या स्या
दस्तं यतो जलपतेर्दिशि साऽस्तराशेः ।
कृत्वेष्टकालिकमिनं द्युगतेर्विधेयं
काले विलग्नमथ भाऽर्धयुतं रजन्याम् ॥ इति ।

एतदेव षड्राशियुतमस्तलग्नं स्यात् । तथाचोक्तमनेन—

चक्रार्धयुक्तमिदमस्तविलग्नमाहुः इति ।

अथ धनव्ययादिभावानां निरक्षोदयानीतमध्यलग्नपाताळलग्न प्रत्यासत्तिवशात्त्रिशद्भागावच्छिन्नराशिक्षेत्रत ऊनाधिकभावसंम्भवात्ताव-न्मध्यलग्नानयनाय प्राङ्नतकालानीतं राश्यादिकमर्काद्विशोधयेत् । प्रत्यङ्नतकालानीतमर्के योजयेत् । मध्यलग्नं भवति । यथाऽऽह भास्करः—

[1]लग्नोदयानतावाप्तानवगम्य रवेरसून् ।
तिथिमध्यान्तरासुभ्यो हित्वा शोध्यं गतं ततः ।
शेषेऽपि यावतां सन्ति व्युत्क्रमात्तावतस्त्यजेत् ॥
भागान् लिप्ताश्च पूर्वाह्णे मध्यलग्नमुदाहृतम् ।
अपराह्णे च यः कार्यो गन्तव्यादेर्विवस्वतः ॥ इति ।

[2]एतदेव सषड्भं पाताळलग्नं भवति । तथाच श्रीधरः[3]—

सषड्भं मध्यलग्नं तु पाताळं प्रोच्यते बुधैः । इति ।

[1] लङ्कोदया । लङ्कोदयानुपातासान् । [2] एतावदेव. [3] श्रीपतिः.

एवमानीतेषु चतुर्षु लग्नादिषु द्वयोर्द्वयोर्निरन्तरयोरन्तरं न्यस्य त्र्यंशं पृथगेकेन द्वाभ्यां च सङ्गुण्य लग्नादिषु द्विष्ठेषु निक्षिपेत् । तत्तत्समनन्तरभावा भवन्ति । एतेऽष्टौ लग्नादीनि चत्वारीति द्वादश भावा आनीयन्ते । एभिरेव द्वादशभिर्भावैस्सर्वैः शुभाशुभं निरूपणीयम् ।

तथाच श्रीपतिः—

लग्नं चतुर्थाद्धिबुकं कलत्राज्जामित्रभम्मध्यविलग्नतश्च ।
खभं विलग्नाच्च विशोध्य शेषं तत्त्र्यंशमेकं द्विगुणं निदध्यात् ॥
लग्नाम्बुजामित्रनभोगृहेषु तदन्तरालोद्भवभावसिद्ध्यै ।
सिध्यन्ति भावा द्विगुणाष्षडेवं शुभाशुभं चिन्त्यमशेषमेभिः । इति

आनीता एते द्वादश भावमध्यास्स्युः । तदाद्यन्तावगमाय निरन्तरयोरुभयोर्योगयोर्भावं विधायाऽर्धितं यावद्राश्यादिके प्रदेशे तयोस्सन्धिः पूर्वस्यान्त उत्तरस्यादिश्च भवति तत्र स्थितो ग्रहः उभयभावानाश्रयणादफलः । भावसन्धेरूनो ग्रहः पूर्वभावगतमाधिकं उत्तरभावगतं फलं प्रयच्छति । तथाच जातकपद्धतौ—

वदन्ति भावैक्य[1]दलं हि सन्धिस्तत्र स्थितस्स्यादफलो ग्रहेन्द्रः ।
ऊनस्तु सन्धेर्गतभावजातमागामिजं चाभ्यधिकं करोति ॥

इति ॥ एवं भावकल्पनया ग्रहाणामेकराशिगतानामपि भावभेदात् फलभेदस्स्यात् । भिन्नभराशिगतानामप्येकभावाश्रयणात फलैक्यं स्यात् । तथा च नारदः—

लग्नस्य येंऽशाभ्युदिताः तत्सङ्ख्येषु स्थितो ग्रहः ।
[2]लग्नाद्भावफलं दत्ते तानतीतो द्वितीयजम् ।
फलं स्थानेषु शेषेषु चैवमेवं प्रकल्पयेत् । इति ।

---

[1] फलं. [2]लग्नोद्भव.

(अत्र) भावारम्भादुपक्रम्य क्रमादुपचीयमानं फलं भावमध्ये पूर्णं स्यात् । तस्मात् क्रमेण क्षयिमाणं भावान्ते शून्यं भवतीति भावफलं भावमध्यसमे ग्रहे पूर्णं स्यात् । तदूने तदधिके च त्रैराशिकेन फलं प्रकल्पयेत् । तथा च श्रीपतिः—

> भावप्रवृत्तौ हि फलप्रवृत्तिः पूर्णं फलं भावसमांशकेषु ।
> ह्रासक्रमाद्भावविरामकाले फलस्य नाशः कथितो मुनीन्द्रैः ॥
> भावांशतुल्यः खलु वर्तमानभावोद्भवं पूर्णफलं विधत्ते ।
> भावोनके चाप्यधिके च खेटे त्रैराशिकेनात्र फलं प्रसाध्यम् ॥

इति । ननु यद्येवं भावफलं कल्प्यते आदौ पूर्णफलं स्यात् मध्ये मध्यफलकरं लग्नमवसाने अल्पफलं स्यादिति लग्ननिश्चयः कार्य इति रत्नेनोक्तमनेन विरुध्यते, न, यतो रत्नवचनं राशिविषयम् तथा हि—राशेः फलं प्रथमद्रेक्काणे पूर्णं, मध्ये मध्यमन्त्येऽल्पं च भवति । ननु राशिभावयोरभेदात् भावस्यापि राशिवत् फल कल्पना किं न स्यात्, एवं मन्यते, राशीनामेकैकग्रहाधिपत्यनियमात् सुकरः फलादेशः । भावानां तु तथाऽऽधिपत्यनियमाभावात् फलादेशो दुष्करस्स्यात् । तथाहि—कदाचिद्राशिद्वयव्यापिनो लग्नादेरेकैकस्य भावस्य तद्राशिद्वयस्याधिपती द्वावप्याधिपत्यमभिल षतः कदाचिदाद्यराश्यधिपतिरेव न तथेष्यते । भावमध्ये फलं संपूर्येत इत्यत्र तु यस्मिन् राशौ भावमध्यं स्यात् तद्राश्यधिपतिरेव भावाधिपतिरिति सुकरः फलादेशः । तस्मादिदमेव श्रेय इति एवमपि सुबोधकृतोक्तं विरुध्यत एव । तथा च [1] तद्वाक्यम्—

---

[1] कृष्वाख्यः.

अशुभं च शुभं चोद्यन्नुदेष्यन्नुदितो ग्रहः ।

त्रिद्व्येकगुणमाधत्ते लग्नादिस्थानमाश्रितः ॥ इति ।

एतत् ग्रहविषयमस्य सम्मतमेव । तद्यथा—लग्नादिभावस्थितो ग्रहस्तद्भावमध्यमश्चेत् तद्भावोक्तं स्वफलं त्रिगुणं करोति, तद्भावमध्यादधिकश्चेत् तद्द्विगुणं, तद्भावमध्यादूनश्चेत् तदेकगुणं यथाप्राप्तमेव करोति । एवमनयोस्सम्मतिरेव । अत्रेयमुपपत्तिः—भावमध्यसमे ग्रहे लग्नग्रहयोरुभयोर्भावमध्यसंयोगात् फलस्य त्रैगुण्यं स्यादेव । तदूने तु लग्नभावफलस्य प्रवृत्तेर्ग्रहभावफलस्य ह्रासाच्च [1]तत्रैकमेव फलं । तथा तदधिके ग्रहभावफलस्य प्रवृत्तेः लग्नभावफलस्य ह्रासात् तत्राप्येकमेव । तच्च ग्रहस्यादृश्यार्धावस्थानाद्द्विगुणं स्यादिति । सर्वत्रैवमेव शुभाशुभफलं वदेत् । तच्च षड्विधं—ग्रहजं भावजं राशिजं ग्रहभावजं ग्रहराशिजं योगजं चेति । तत्र स्वातन्त्र्येण ग्रहैर्दीयमानं ग्रहजं, तथा भावैर्भावजं, राशिभीराशिजम् । तथा ग्रहैर्भावनिबन्धनं दीयमानं ग्रहभावजं, ग्रहैराशिनिबन्धनं दीयमानं ग्रहराशिजं, ग्रहैः राशिभावनिबन्धनं दीयमानं योगजमिति । तेषु राशिजमेव रल्लमतस्य विषयः । अन्यानि श्रीपतिमतस्य विषया इति । सर्वासु शुभक्रियास्वेवमेव भावाः प्रकल्पनीयाः । तथाच श्रीधरः—

यत्राविवाहादिषु शोभनेषु कार्येष्वथान्येषु च जन्मकाले ।

भावान्प्रकुर्याद्वचनादिदृष्टानुक्तान् मया शिष्यहितार्थमित्थम् ।

इति । एवं भावानयनमनादृत्य राश्याद्यन्तयोरिष्टकालयोरपि राशिमध्य एव भावमध्यत्वेन कल्पिते वैषम्यात् भावफलं न सम्भवेत् । यथाऽऽह श्रीपतिः—

[1] तत्रैवमेव.

जन्मप्रयाणव्रतबन्धचौळनृपाभिषेकादिकरग्रहेषु ।
एवं हि भावाः परिकल्पनीयास्तैरेव भावोत्थफलानि[1] यस्मात् ॥

इति । तथा फलवैषम्ये सत्यनुभवविसंवादात् प्रमाणचतुष्टयविरोधश्च जायते । तस्मादस्मदुक्तमेव भावानयनं ग्राह्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथ ग्रन्थलाघवात् केषांचित् स्थानानां समुदायव्यापिनीं प्रत्येकव्यापिनीं च संज्ञामाह—

लग्नात्सुतं च नवमं च विदुस्त्रिकोणं तस्माच्च-तुर्थ[2]निधने चतुरश्रसंज्ञे।प्रत्येकमस्तसुखकर्मविल-ग्नभानां स्यात्केन्द्रकण्टकचतुष्टयनामधेयम् ॥ १४॥

लग्नात् पञ्चमनवमौ राशी त्रिकोणमित्याहुः । तथा लग्नाच्चतुर्था-ष्टमस्थाने चतुरश्रमाहुः । सप्तमचतुर्थदशमलग्नराशीनां केन्द्रादिना-मत्रयमपि स्यात् । सप्तमादीनां प्रत्येकं केन्द्रादिसंज्ञा स्यात् । प्रत्येकं स्यादिति वा । एतास्संज्ञास्सप्तमादिस्थानसमुदायस्य प्रत्येकमेकैकस्था-नस्य च स्युरित्यर्थः ॥

केन्द्रात्परं पणपरं कथयन्त्यापोक्लिवं ततश्च परम् । [3]रिपुविक्रममेषूरणभवभवनान्युपचयाभि-धानानि ॥ १५ ॥

केन्द्रात्—लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानेभ्यः परं द्वितीयपञ्चमाष्टमैका-दशस्थानानि पणपरसंज्ञानि कथयन्ति । ततः—पणपरस्थानात् परं तृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थानानि आपोक्लिवसंज्ञानि । आपोक्लिममित्य-न्ये । तथाचात्रिः—

---

1 योगोत्थफलानि. 2 मरणे. 3 ऋतु.

तृतीयनवषष्ठान्त्या आपो क्लिमा इति स्मृताः । इति ।
षष्टतृतीयदशमैकादशस्थानान्युपचयसंज्ञानि । इह त्रिषड्दशैकादशस्थानानामुपचयसंज्ञाभिधानात्तदन्यान्यष्टौ स्थानान्यनुपचयसंज्ञानीत्यर्थादेव सिद्धम् । तथा च वराहमिहिरः—

त्रिषडेकादशदशमान्युपचयसंज्ञान्यतोऽन्यानि । इति ।
ननु क्वचिदुपचयपणपरसंज्ञाद्वयसंनिपातात् क्वचिदुपचयपणपरत्रिकोणादिसंज्ञात्रयसन्निपातात् किन्निबन्धनमिदं फलं ग्राह्यमिति संशयस्स्यात्, न, यदा पणपरत्वेन फलं निर्दिश्यते तदा पणपरमेव, यदा तूपचयत्वेन तदोपचयं, यदा त्रिकोणत्वेन तदा त्रिकोणमेवेति । किञ्च—

अयुगोजाख्यं विषमं स्थानं युग्युग्मसंज्ञितं तु समम् । संख्यास्तु लोकसिद्धाः क्षितिरसबाणानलादिवस्तूनाम् ॥ १६ ॥

विषमं स्थानं प्रथमतृतीयादि विषमसङ्ख्यो मेषाद्यो राशिर्लग्नादिभावश्च अयुक्संज्ञ ओजसंज्ञश्च स्यात् । द्वितीयचतुर्थादिसमसङ्ख्यः वृषभाद्यो राशिः धनाद्यो भावश्च युक् संज्ञः युग्मसंज्ञश्च स्यात् । अथ संख्यानिर्देशे कर्तव्ये लाघवेन सौष्ठवेन चाभिधातुं भूतसङ्ख्याप्रसिद्धिमाह—सङ्ख्यास्तु लोकसिद्धा इति । क्षितिः भूमिरेका, रसाः मधुरादयः षट्, बाणाः पञ्च सम्मोहनादयः, अनलाः वह्नयस्त्रयोऽन्वाहार्याद्याः[1] आदिशब्देन शैलसमुद्रादयो गृह्यन्ते । क्षित्यादिवस्तूनां सङ्ख्या एकत्वाद्याः लोकप्रसिद्धा एव । त इह नोच्यन्त इति

1 गार्हपत्याद्या..

शेषः। वक्ष्यमाणाः क्षित्यादिशब्दाः एकादिसंख्यावाचकाः लोकप्रसिद्ध्यैव ग्राह्या इत्यर्थः। यथा भूरेका। अश्विनौ द्वौ। वह्नयस्त्रयः। समुद्राश्चत्वारः। बाणाः पञ्च। रसाष्षट्। शैलास्सप्त। वसवोऽष्टौ। नन्दा नव। दिशो दश। रुद्राः एकादश। आदित्याः द्वादश। विश्वे त्रयोदश। मनवश्चतुर्दश। तिथयः पञ्चदश। नृपाष्षोडश। अत्यष्टयस्सप्तदश। पुराणान्यष्टादश। अतिधृतयः एकोनविंशतिः। [1]नखाः विंशतिः। समिध एकविंशतिः आकृतिर्द्वाविंशतिः। विकृतिस्त्रयोविंशतिः। जिनाश्चतुर्विंशतिः। [2]अभिकृतिः पञ्चविंशतिः। उत्कृतिष्षड्विंशतिः। नक्षत्राणि सप्तविंशतिः। दन्ताः द्वात्रिंशत्। देवास्त्रयस्त्रिंशत्। इत्यादिलोकप्रसिद्धत्वादिह नोच्यन्ते॥

अथ प्रश्नलग्नात् कार्यसिद्ध्यसिद्धिज्ञानाय राशीनां शीर्षपृष्ठोभयोदयत्वमाह—

धनुःप्रथमकर्कटौ वृषमृगौ च पृष्ठोदया-
स्त एव सयमा निशाबलभृतोऽथ मूर्धोदयाः।
परे दिनबला द्विधा झष उदेत्यथाजादयो
नृयोषिदभिधाश्चरस्थिरचरोभयाख्याः क्रमात्॥ १७

धनुर्मेषकर्कटवृषभमकराः पञ्च राशयः पृष्ठोदयाः पृष्ठेनोद्यन्तीत्यर्थः। सयमाः मिथुनसहिताः त एव धनुराद्याः रात्रिबलवन्तः। धनुर्मेषवृषकर्कटमकरमिथुनाः षड्राशयो रात्रिबलोदया इत्यर्थः।

अथ–कात्स्न्र्येन। सर्वे परे—उक्तेभ्योऽन्ये राशयश्शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति। (तत्र) पृष्ठोदयेभ्योऽन्ये सिंहकन्यातुलाकीटकुम्भमीनराशयः शीर्षोदयाः, रात्रिबलेभ्योऽन्ये सिंहकन्यातुलाकीटकुम्भमीनाष्षड्राशयो दिनबलाः, द्विधा झषः—मीनो द्विधा शीर्षपृष्ठाभ्या-

[1] कृतिः. [2]तत्वानि.

मुदेति । मीनस्त्वितरेतराविपर्याश्लिष्टमीनद्वयात्मकः । तयोरेकश्शिरसा अन्यः पृष्ठेनोदेति । अतस्स उभयोदयः । तथा च वराहमिहिरः—

गोजाश्विकर्किमिथुनास्समृगा निशाख्याः पृष्ठोदया वि-
मिथुनाः कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनबलाश्च भव-
न्ति शेषा लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् । इति ।

इह राशीनां निशादिनबलत्वकथनं संज्ञामात्रसम्पादकम् । तेषां तु बलस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । संज्ञानप्रयोजनं चोक्तं कृष्णेन—

पृष्ठोदये तु सिध्यत्यशुभं मूर्धोदये शुभं कार्यम् ।
उभयोदये विमिश्रं ग्रहरहितेभ्यः फलं वाच्यम् ॥ इति ।

द्वितीयोऽथशब्दस्संज्ञान्तरारम्भार्थः । मेषादयस्सर्वे नरयोषित्संज्ञाः क्रमात् षडावृत्त्या भवन्ति । विषमाः पुंसंज्ञाः । समाः स्त्रीसंज्ञा इत्यर्थः । तेषु पुंराशयः क्रूराः । स्त्रीराशयः सौम्यास्स्युः । अपि च मेषाद्यास्त्रयस्त्रयः क्रमात् चतुरावृत्त्या चरस्थिरोभयाख्या भवन्ति । तथाच वराहमिहिरः—

क्रूरस्सौम्यः पुरुषवनिते ते चरागाद्विदेहाः । इति ।

अत्र चरग्रहणं चरस्थिरौ द्वावेव प्रकृती इति प्रदर्शनाय । तथाहि—उभयस्तूभयात्मकः । तस्य पूर्वमर्धं स्थिरमन्यच्चरम् । तथा च—स्थिरवत्प्रथमेऽर्धे स्यात् न परे चरराशिवत् सर्वम् ॥ इति ।

अथ राशीनामूर्ध्वमुखादि संज्ञामाह श्लोकार्धेन—

मुक्तारूढयियासितानि भवनान्युष्णात्विषोपर्य-
धस्तिर्यग्भूतमुखान्यथैवमपरे प्राहुश्चरादीन्यपि ।

रविणा भुक्तोज्झिताक्रान्तबुभुक्षितानि भवनानि ऊर्ध्वाधस्तिर्यङ्मुखानि प्राहुः। अर्केण भुक्तोज्झितो राशिरूर्ध्वमुखः। आक्रान्तो राशिरधोमुखः। भोज्यस्तिर्यङ्मुखः इत्यर्थः। अथानन्तरभाव्यं त्रीणि त्रीण्यूर्ध्वाधस्तिर्यङ्मुखानि स्युरिति शेषः। तथा च कृष्णः—

ऊर्ध्वमुखो रविमुक्तो राशिर्युक्तस्त्वधोमुखो ज्ञेयः।
अभिलषितस्तिर्यास्यस्तेषां केन्द्राश्च तत्संज्ञाः॥ इति।

तत्प्रयोजनं च तेनैवोक्तं—

ऊर्ध्वमुखो यदि राशिर्होरा लग्ने नरस्य सिद्धिकरी।
[1]अन्यौ विफलं वदतश्शुभयुत[2]दृष्टौ शुभाख्यौ च॥ इति

अपरे—यवनेश्वरादयश्चरस्थिरोभयान्यप्यूर्ध्वाधस्तिर्यङ्मुखानि प्राहुः। चरराशिरूर्ध्वमुखः। स्थिरराशिरधोमुखः। उभयराशिस्तिर्यङ्मुख इत्यर्थः।

अथार्धेन राशिषु पुष्करांशानाह—

भागान् भेषु विदुस्समिन्मनुजिनक्ष्माभृन्मितान् पुष्करान् शैलाङ्गान् शरपावकान् वसुरसान् क्ष्माग्नीन्नवांशानपि॥ १८॥

राशिषु मेषसिंहचापादिषु चतुर्षु चतुर्षु समिन्मनुजिनक्ष्माभृन्मितान् एकविंशतिचतुर्दशचतुर्विंशतिसप्तसङ्ख्यान् भागान् पुष्करांशान्विदुः। मेषसिंहचापेष्वेकविंशोऽशः। वृषकन्यामृगेषु चतुर्दशोऽशः। युग्मतुलाकुम्भेषु चतुर्विंशोऽशः। कर्किकीटमीनेषु सप्तमः। एते पुष्करसंज्ञा भागा इति। तथा च सर्वसिद्धौ—

[1] अन्य. [2] दृष्ट शुभाख्य.

भूतोत्तरस्तत्त्वांशा सत्रिकोणे ज सागरे ।
निन्दिताः पुष्करांशास्तास्समिन्मनुजिना ॥ इति ॥

तथा राशिष्वेतानंशान् नवांशानपि पुष्करानाहुः । यथा--मेष सिंहचापेषु सप्तमनवमौ । वृषकन्यामृगेषु पञ्चमतृतीयौ । मिथुन तुलाकुम्भेष्वष्टमषष्ठौ । कर्किकीटमीनेष्वाद्यतृतीयौ । एते पुष्करसंज्ञा नवांशा इत्यर्थः । तथाचोक्तं—

मेषे सप्तमनवमौ वृषभे च तृतीयपञ्चमावंशौ ।
षष्ठाष्टमौ च मिथुने कर्किण्याद्यं तृतीयं च ॥
यद्यद्राशौ प्रोक्तं तदेव तस्मात्तु पञ्चमे नवमे ।
एतत्सर्वं विद्यात् पुष्करदेशं बुधैर्दृष्टम् ॥ इति ॥

एवं राशिसंज्ञामुक्त्वा ग्रहसंज्ञां कक्तुमुपक्रमते --

प्रकाशकौ द्वौ प्रथमौ ग्रहाणां
ताराग्रहाः पञ्च परे ततो द्वौ ।
तमोग्रहौ तेषु शुभास्तु मध्ये
त्रयो बलीन्दुश्च परे तु पापाः ॥ १९ ॥

ग्रहाणां प्रथमौ द्वौ सूर्येन्दू प्रकाशकसंज्ञौ स्तः । ताभ्यां परे पञ्च कुजबुधगुरुशुक्रमन्दाः ताराग्रहसंज्ञाः । तेभ्यः परौ द्वौ राहुकेतू तमोग्रहसंज्ञौ । एवं त्रिविधा ग्रहा इत्यर्थः । केचिदेवं व्याचक्षते—प्रकाशकौ ग्रहणामाद्यौ द्वौ स्तः । ताराग्रहाः पञ्च ततः परे स्युः । ततस्तमोग्रहौ द्वौ स्तः । एवं नव ग्रहा इति । तेषु नवग्रहेषु त्रिधाकृतेषु मध्यत्रिकगताः बुधगुरुशुक्रास्त्रयः । बली चेष्टा स्थानवीर्यान्विश्चन्द्रश्च एते चत्वारश्शुभसंज्ञाः । उक्तेभ्योऽन्ये

सूर्यकुजमन्दराहुकेतवः सक्षीणचन्द्राष्षडेते पापसंज्ञाः । तु शब्दो बुधस्य पापयोगेन पापत्वाभिधानार्थः । यथाह वराहमिहिरः—

क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्युतः ॥ इति ।

(इह)यवनेश्वरेण चतुर्विधा ग्रहा उक्ताः । क्रूरपापसौम्यमिश्रा इति । तथा च तद्वाक्यं—

क्रूरग्रहोऽर्कः कुजसूर्यजौ च पापौ शुभाश्शुक्रशशाङ्क
जीवाः । सौम्यस्तु सौम्यो व्यतिमिश्रितोऽन्यैर्वर्गैस्तु तुल्यः
प्रकृतित्वमेति ॥ इति ।

केश्चित्त्रिविध एव । तथा च भरद्वाजः—

पापग्रहौ द्वौ विज्ञेयौ लोहिताङ्गशनैश्चरौ ।
आदित्यो दारुणोऽत्यन्तं शेषास्सर्वे शुभावहाः ॥ इति ।

कैश्चित् द्विविधा एवेति । तथा च स एव (भरद्वाजः)—

गुरुशुक्रबुधास्सौम्याः क्रूरास्सौरारभास्कराः ।
द्वैधीभावश्शशाङ्कस्य इति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ इति ।

अत्रैतदुक्तं भवति—ग्रहाणां द्वे एव प्रकृती—सौम्यता पापता चेति । क्रूरत्वं पापत्वगतभावविशेष इति तत्रैवान्तर्गतम् । मिश्रत्वमुभयोरपि, यदा सौम्यस्तदा न पाप इति, यदा तु पापस्तदा न सौम्य इति । यतस्तयोर्विरुद्धधर्माश्रययोर्युगपत्प्राप्तिरनुपपन्ना, तस्मात् द्वे एव ग्रहाणां प्रकृती इति स्थितम् ॥

नन्विह नवैव ग्रहा इति निगदितं । अन्यैस्तु सप्त महाग्रहाः पञ्च तमोग्रहा इत्युक्तम् । तथा च भरद्वाजः ॥

(क्षीणेन्द्वर्कयमाराः पापास्तैस्संयुतस्सौम्यः । इति)

सूर्यो निशाकरश्शुक्रो लोहिताङ्गश्शनैश्चरः ।
सोमपुत्रो गुरुश्चेति नित्यं सप्त महाग्रहाः ॥
राहुः केतुस्तथा रेखाः परिवेषश्च कार्मुकम् ।
ग्रहास्तु पञ्च विज्ञेया अप्रकाशेन सञ्चराः ॥ इति ।

इह राह्वादीनां फलस्य कादाचित्कत्वात् ग्रहत्वमनियतमिति सूर्योदयस्सप्तैव महाग्रहा इत्युपपन्नम् । तथा चायमेव

लोकस्य विपरीतार्थं दृश्यन्ते गूढसञ्चराः
अप्रकाशे फलं नास्ति प्रकाशे तु महत् फलम् ।
प्राधान्यं भास्कराद्येषु सप्तस्वेव प्रतिष्ठितम् । इति ।

सिद्धान्तेष्वपि सप्तैव ग्रहाः कथिताः । तथाच सूर्यसिद्धान्ते ग्रहसर्गद्वारेणोक्तं—

अग्नीषोमौ भानुचन्द्रौ भूतान्यङ्गारकादयः ।
तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे । इति ।

ग्रहकक्ष्याश्च सप्तानामेवाभिहिताः । तथाचोक्तम्—

ब्रह्माण्डमध्यपरिधिर्व्योमकक्ष्याऽभिधीयते ।
तन्मध्ये भगणं भानां तदधोऽधः क्रमादमी ।
मन्दामरेड्यभूपुत्रसूर्य[1]शुक्रबुधेन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधस्तात् सिद्धविद्याधरा घनाः । इति

किञ्च राहुकेत्वोः पातोच्चत्वमेव ग्रहगतिकारणम् । तथाचोक्तं—

अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः ।
शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः । इति ।

[1] शुक्रेन्दुजेन्दवः.

अपि च होराशास्त्रेषु सूर्यादीनां सप्तानामेव वर्गाधिपत्यं, सप्तानामेव दशापरिग्रहश्च । तस्मात् सप्तैव ग्रहा इति युक्तमुक्तम् । अथ केचिदनुमानेन तयोर्ग्रहत्वं समर्थयन्ति । यथा—राहुकेतू ग्रहौ, गतिमत्त्वात्, कुजादिवत्, यो गतिमान् स ग्रहः, यथा कुजादयः, तथा-चेमौ, तस्मात् ग्रहावेवेति । अयमपि गतिमत्त्वस्य साधनस्य विपक्षे कुजपातोच्चादौ सत्वादनैकान्तिको नाम हेत्वाभासः । तस्मादनुमानेनापि तयोरग्रहत्वमेव । यथा—राहुकेतू न ग्रहौ, चन्द्रपातोच्चत्वात्, कुजादिपातोच्चवदिति । यद्वा प्रसंगद्वारेणाप्यग्रहत्वं, यदि राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं, तत् कुजपातोच्चयोरपि ग्रहत्वं स्यादेव, उभयेषां पातोच्चत्वस्याविशेषादिति । तस्मात् सप्तैव ग्रहा इति स्थितम् ॥

अत्रोच्यते—यदुक्तं प्रसङ्गद्वारेणाग्रहत्वं, नैतत्, यदि राहुकेत्वोश्चन्द्रपातोच्चत्वादग्रहत्वमुच्यते, तर्हि सूर्यस्यापि कुजादिशीघ्रोच्चत्वादग्रहत्वं स्यात् । तस्मिन्नुभयलक्षणोपपन्नत्वेनोभयविषयत्वं तुलायां प्रमाणप्रमेयव्यवहारवत् स्यादिति चेत्, तदनयोः केन वार्यते । अपिच—चन्द्रोच्चपातौ केतुराहुग्रहौ स्तः, उभयलक्षणोपपन्नत्वात्, सूर्यवत् । य उभयलक्षणसम्पन्नस्स ग्रहः, यथाच सूर्यः, तथाच राहुकेतू, तस्मात्तौ ग्रहावेवेति । यच्च—वर्गाधिपत्याभावात् तयोरग्रहत्वमुक्तं, तदसत्— यदि राश्यादीनां षण्णां समुदायस्य वर्गसंज्ञा तर्हि सूर्येन्द्वोरपि वर्गाधिपत्याभावः । अथैकैकस्य, तदाधिपत्यस्य प्राचुर्यात् कुजादीना प्राधान्यं स्यात् । सूर्येन्द्वोराधिपत्याल्पत्वादप्राधान्यं च । तस्मान्न वर्गाधिपत्यनिबन्धनं ग्रहत्वम् । नापि दशाधिपत्यात्, लग्नस्यापि ग्रहत्वप्रसङ्गात् । अथवा—राहुकेत्वोरपि दशाधिपत्यमस्त्येव । यतस्तयोरपि नक्षत्रदशापिण्डदशादिष्वन्तर्दशा चास्ति ।

नापि कक्ष्यावत्त्वात्, ऋक्षाणामपि ग्रहत्वप्रसङ्गात् । अथवा तयोरपि कक्ष्याऽस्त्येव । गतिमतां सर्वेषां कक्ष्याभिधानात् । तथाचोक्तं—

इष्टग्रहस्य भगणैर्गगनस्य वृत्तं
भङ्क्त्वाथ तस्य परिधिं लभते समन्तात् । इति ।

यच्च सूर्यादिभिस्सह सर्गाभावात् तयोरग्रहत्वमुक्तं, नैतत्सारं-यतः पश्चाल्लब्धसर्गयोरपि तयोर्देवप्रसादासादितं ग्रहत्वं किं न स्यात् ? यथा तारागणेन सहासृष्टानामपि तपःप्रभावादवाप्ततत्स्थानानां अगस्त्य[1]मृगव्याधादीनां तारात्वं न हीयते । अत्र नारदः—

अमृतास्वादनाद्धेतोश्शिरश्छिन्नोऽपि नो मृतः ।
विष्णुना तेन चक्रेण तथाऽपि ग्रहतां गतः ।
वरेण धातुरर्केन्दू ग्रसते सर्वपर्वसु ।
विक्षेपावनतिवशात् राहुर्दूरगतस्तयोः । इति.

यच्च कादाचित्कफलत्वादग्रहत्वमुक्तं, तदप्यसत्, कुजादीनामप्यग्रहत्वप्रसङ्गात्, यतस्तेषामपि कादाचित्कफलत्वमस्ति । यथाऽऽह रल्लः—

नीचस्था ग्रहविजिता अभिभूता विरश्मयो ह्रस्वाः ।
उरगा इव मन्त्रहता भवन्त्यकार्यक्षमा लग्ने ।

इति । भरद्वाजेनापि तयोः प्रकाशाप्रकाशयोः प्राबल्यदौर्बल्ये उक्ते । न ग्रहत्वाग्रहत्वे ।

यदपि परिवेषादीनां ग्रहत्वमभ्यधायि, तत् केतूनामनेकेषां मध्ये तेषां [2]प्राधान्यख्यापनार्थम् । न तु ग्रहाणां द्वादशत्व-

[1] भृग्वादीनां [2] प्राबल्य

सिद्धये । तेन राहोः भगणार्धवर्ती केतुरेक एव ग्रहत्वभाक् । अन्येऽपि तज्जातिमात्रभृतो बहवस्सन्ति । न तेषां पृथक् ग्रहत्वमस्ति, ते सर्वे तद्भेदाः । यथोक्तं नरपतिना—

ऋक्षाधानगतो राहुर्यत्र ऋक्षे व्यवस्थितः ।
तस्मात्पञ्चदशे ऋक्षे पुच्छं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
एकोत्तरं शतं यत्र केतवः समुपास्थिताः ।
व्याप्नुवन्तो जगत्सर्वं सहस्रार्कसमत्विषः ॥ इति ।

पञ्चदशे ऋक्षे इत्युपलक्षणम् । तेन चतुर्दशे पञ्चदशे वा यत्र भे भगणार्धं भवति तत्र केतुरित्यर्थः । स्यादेतत्—चन्द्रोच्चस्य अग्रहत्वं प्रतिज्ञाय राहोर्भगणार्द्धवर्तिनो ग्रहत्वं निगमितमिति प्रतिज्ञाहानिस्स्यात्, नैष दोषः, प्रागपि केतोर्ग्रहत्वं प्रतिज्ञातं तदेव निगमितम् । अपि तु केतुसामान्यविशिष्टत्वेन चन्द्रोच्चमपि पक्षत्वेन कक्षीकृत्य यद्दूषणमभ्यधायि, तदेव निरासीति न प्रतिज्ञाहानिः । तस्मात् नवैव ग्रहा इति सिद्धम् ।

तेषु शुभपापानां संज्ञामाह—

असत्क्रूराह्वयाः पापाश्शुभास्सत्सौम्यसंज्ञिताः ।

सन्तः शुभाः, तेभ्योऽन्ये असन्तः अशुभाः क्रूराः पापाः इत्यभिन्नार्थाः । शुभाः सन्तः सौम्या अपापाः इत्येकार्था इत्यर्थः । श्लोकार्धेनाभिधेयस्वरूपमाह—

कालश्शुभक्रियायोग्यो मुहूर्त इति कथ्यते ॥

विवाहादिशुभकर्मविधानयोग्यः प्राणाविनाडीघटिकादिः मुहूर्त इत्युच्यते । ननु कथं त्रुट्यादिः काल इति वक्तव्ये प्राणादिरि-

त्युक्तम्, उच्यते—कालस्तावद्द्विविधः—मूर्तोऽमूर्तश्च । तत्र प्राणादिर्मूर्तः । स स्थूलः । त्रुट्यादिरमूर्तः । स सूक्ष्मः । तथा च श्रीपतिः—

काल: स्थितिप्रलयसर्गनिमित्तभूतः स्थूलाणुरूपपरिकल्पन-
या द्विधाऽसौ । त्रुट्यादिकोऽणुरनणुस्त्वसुपूर्वकस्स्यात्
सूक्ष्मो ह्यमूर्त इतरः कथितोऽत्र मूर्तः ।

इति ।

तत्र स्थूल एव कालो दैवज्ञैरादेष्टुं शक्यः । सूक्ष्मस्तु स्वनियतपुराकृतसुकृतैकलभ्यत्वात् न केन चिदादेष्टुं शक्यः । तथा च नारदः—

स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।
तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्पलः परिकीर्तितः ॥
तत्पलात् शततमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते ।
त्रुटेस्सहस्रभागो यो लग्नकालस्स उच्यते ।
देवोऽपि तन्न जानाति किं पुनः प्राकृतो जनः ।
स कालोऽप्यन्यकालो वा पूर्वकर्मवशाद्भवेत् ।
निमित्तमात्रं दैवज्ञः तद्वशान्न शुभाशुभम् ॥ इति ।

यदि लग्नकालः पुराकृतसुकृतैकलभ्यत्वात् दैवज्ञैरनादेश्यः, कुतः तर्हि दैवज्ञैस्तत्काललग्नानयनगुणदोषनिरूपणादेरादरः ।

यस्मिन्देशे च काले च यन्मुहूर्ते च यद्दिने ।
हानिर्वृद्धिर्यशो लाभस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ इति ।
लब्धव्यानेव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च ।

इति वचनान्यनुसृत्य मुहूर्तनिरूपणमन्तरेणैव शुभक्रियाः कार्याः। ततश्चास्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अत्रोच्यते—यद्यपि लग्न कालः स्वसुकृतलभ्यः, तथापि दैवज्ञैः कालनिरूपणमवश्यमादरणीयं श्रुतिस्मृत्युक्तत्वात् । स्वविहितनित्यकर्माचरणवत् । तथा च तत्कर्मसु कालाभिधानं श्रूयते—

'यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्टचयां दद्यात् । यं कामयेतानपजय्यं जयेदिति तमेतस्मिन्नक्षत्रे यातयेत् । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । कृत्तिकास्वाग्निमादधीत । यान्येव देवनक्षत्राणि तेषु कुर्वीत । यत्कारी स्यात्' इत्यादि । तथा च स्मर्यते—

ऋतावुपगमश्शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते! ।
पुन्नर्क्षे शुभे काले श्रेष्ठं युग्मासु रात्रिषु ॥ इति ।

याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ इति ।

बौधायनेन कन्यावरणे काल उक्तः—

'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे युग्मान् ब्राह्मणान् वरः प्रहिणोति' इति । अपि च रोहिणीमृगशीर्षमुत्तराफल्गुनीस्वातीति विवाहस्य नक्षत्राणि । पुनर्वसुतिष्यहस्तश्रोणारेवतीत्यन्येषां भूतिकर्मणां यानि चान्यानि पुण्योक्तानि । गृह्यकारेणाप्युक्तम्—

प्रयोगशास्त्रविहितः कालो यत्र न कश्चन ।
विधत्ते ज्योतिषं तत्र विहितेऽत्र विरोधि तत् ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणगृह्यशास्त्रेषु शुभक्रियाणां कालनिरूपणतया विहितत्वात् कालाभिधायिनो ज्योतिश्शास्त्रस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्गः। अपि च यदीदं शास्त्रं न प्रारभिष्यत तत् कथं कालज्ञानं समपत्स्यत। तदज्ञाने क्रिया न प्रपत्स्यन्ते। प्रवृत्ता वा न फलाय कल्पिष्यन्ते। तदप्रवृत्तौ देवो न वर्षिष्यति। तदवर्षणे ओषधयो न प्रादुर्भूवुः। तदप्रादुर्भावे प्रजा न प्राणयाम्बुः। ततश्च विश्वमेव असत् स्यात् इति महदनिष्टमापद्येत। किञ्च कालाज्ञाने लोकस्स्वाचारात् प्रभ्रश्येत। स्वाचारप्रभ्रष्टस्य दुष्प्रजा प्रजायेत। प्रजादोषात् दुर्गतिं यास्यति। दुर्गतेः पाप्मानं करिष्यति। पाप्मना नरकमामुयादित्यपि महदनिष्टं प्रसज्येत। ततश्च नैव वैयर्थ्यप्रसङ्गः। यद्वा प्राचीनजन्मोपचितसदसत्कर्मफलविपाकाभिव्यञ्जनमेव ज्योतिश्शास्त्रेणानुशिष्यत इति। यथोक्तं लघुजातके—

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम्।
व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव। इति।

अन्यत्रापि—

नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव शुभाशुभनिवेदकाः।
मानवानां महाभागे न तु कर्मकरास्स्वयम्॥
प्रजानां तु हितार्थाय शुभाशुभविधिं प्रति।
अनागतमतिक्रान्तं ज्योतिश्चक्रेण वेद्यते। इति।

कर्मविपर्यासस्तु केनापि दुष्करः। स्वकृतस्य कर्मणोऽवश्यभोक्तव्यत्वात्। तथाचोक्तं—

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥ इति ।

यदि स्वकृतमेव नृभिरनुभूयते न ग्रहकृतामिति, कथं तर्हि ग्रहवैषम्ये फलमशुभमनुभूयते, ग्रहसाम्ये शुभं फलमिति । अत्रोच्यते— पुंसां सत्कर्मपाककाले ग्रहसाम्यं स्यात् । दुष्कर्मपाककाले ग्रहवैषम्यं (प्रसज्येत) संपद्येतेति अत्राहुः—

किन्तु तत्र शुभं कर्म सद्ग्रहैस्तु नियुज्यते ।
दुष्कृतं वा शुभैरेव समवायो भवेदिति ॥
तस्माद्धि ग्रहवैषम्ये विषमं कुरुते जनः ।
ग्रहसाम्ये शुभं कुर्यात् जात्या जात्या पुराकृतम् ॥
केवलं ग्रहनक्षत्रं न करोति शुभं यदि ।
सर्वमात्मकृतं कर्म लोकवादो ग्रहा इति ॥

ग्रहैरपि पुंसां स्वकर्मविपर्यासः कर्तुं न शक्यते । तर्हि स्वकर्माभिव्यञ्जनमप्यसुकरम् । तथाऽप्यशुभं कर्मफलमनुभवतः शुभ काले कर्म कुर्वतोऽपि शुभफलानुभवो न सम्भवति । शुभं कर्मफलमनुभवतो दुष्काले कर्म कुर्वतोऽपि शुभफलानुभव एव दृश्यते । नैतदस्ति । तत्र शुभोऽपि लग्नकालः प्रबलैः प्राचीनासत्कर्मभिरशुभत्वमानीयते । तथा दुष्कालोऽपि सत्कर्मभिश्शुभत्वमुपनीयते। तथा च विवाहाध्याये वराहमिहिरेणोक्तं—

उद्वाहे नियतिर्नयत्यतिबला वेलां समं प्राक्फलैः । इति ।

ननु 'बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते' इति वचनात् शास्त्रार्थानुभवकौशल्यादिभिश्शुभलग्नकाल एव निरूपयितुं शक्यः ।

तथा छायाम्बुयन्त्रादिपुरुषकारपरीक्षाकारेण विदग्धैर्दैवज्ञैः कथंचित् यथोक्तो लग्नकाल एव ग्रहीतुं शक्यते । तथाचोपनयनप्रकरणे नारदेनोक्तं—

जन्मनः प्रथमस्येह कालो दैवेन चोदितः ।
तस्मात् स एव दैवज्ञैः शुभः कर्तुं न शक्यते ॥
द्वितीयजन्मनः कालः शक्यते ज्ञानिनो बलात् ।
शुभः कर्तुमतो नृणां सर्वसंपत्समृद्धये ॥ इति ।

अत्रोच्यते—दैवादृते केवलपुरुषकारेण सत्कालो नावाप्यते, नापि पुरुषकारमन्तरेण दैवेनैव । यथा—वृष्ट्या विना केवलं पुरुषकृतया कृष्या न फलसिद्धिः । नापि कृषिमन्तरेण दैवकृतया वृष्ट्यैव फलसंपत्स्यात् । तस्मात् यथा—सत्यां दैवकृतायां वृष्टौ कर्षतः पुरुषस्य कृषिवृष्टिसमायोगात् फलसिद्धिस्संपत्स्यते । तथा दैवपुरुषकाराभ्यां संसृष्टाभ्यामेवार्थसिद्धिराप्यते । तथा च बादरायणः—

विना वा मानुषं दैवं दैवं वा मानुषं विना ।
न च निर्वर्तयत्यर्थमेकारणिरिवानलम् ॥
सिद्ध्यन्ति सर्व आरम्भाः संयोगात्कर्मणोर्द्वयोः ।
दैवात्पुरुषकाराच्च न त्वेकस्मात्कथंचन ॥ इति ।

तस्मात् शास्त्रार्थानुभवादिना शुभं लग्नकालं निरूप्य छायादिपरीक्षाप्रयत्नेन प्राणादिकं लग्नकालं संपाद्य सूक्ष्मशुभलग्नकालसिद्ध्यै दैवं प्रतीक्षितव्यम् । तथा च वराहमिहिरः—

यत्नेन संपाद्य मनुष्यकारं यत्नावकाशे पुरुषो निरुन्धे ।
प्रतीक्षते दैवमतन्द्रितो यस्तमापदो नात्मकृतास्स्पृशन्ति ॥ इति ।

यदा पुनर्दैवाविरोधात् दैवज्ञवैदग्ध्यात् बलवता प्रयत्नेन व्यग्र-कालः कश्चिद्गृहीतः तदा पुराकृतमप्यातिशय्य स्वफलं दत्ते। तत्रापि कर्तुः कर्मप्राबल्ये विफलं दत्ते। कर्तुरतिप्रबलविरोधिकर्मानुरोधे सति तत्पुत्रादौ फलं दत्ते। तथा दैवानुगुण्येऽपि दैवज्ञदौर्वैद-ग्ध्यादिनानादरेण दुष्कालो गृहीतस्तदाऽपि दुष्फलं मुहूर्तजं परि-णमत्येव। तथा च सर्वसिन्धौ—

सुखदुःखकरं कर्म शुभाशुभमुहूर्तजम्।
कालान्तरेऽपि वा कुर्यात् फलं तस्यान्वयेऽपि च॥ इति।

तस्मात् दैवानुरोधात् मुहूर्तमपि स्वफलं दत्त इत्यलमति-प्रसङ्गेन॥

अथ बलाबलादिज्ञानाय स्वोच्चनीचानाह—

आदित्याद्यजगोमृगास्यवनिताः कर्की च मी-नस्तुला स्वोच्चक्षाण्यथ तेषु दिग्घुतवहानष्टोत्तरां विंशतिम्। तिथ्यंशान् शरसप्तविंशतिकृतीनत्यु-च्चकांशान् विदुस्तेभ्यस्सप्तमराशयोऽशकयुताः नीचा ग्रहाणां क्रमात्॥ २१॥

आदित्यप्रभृति ग्रहाणां सप्तानां क्रमेण मेषादयः सप्त राशयः स्वोच्चसंज्ञाः। तेषु स्वोच्चराशिष्वपि दशमादिभागानत्युच्चांशानाहुः। तद्यथा—आदित्यस्य मेषः स्वोच्चराशिः, तत्र दशमो भागः अत्यु-च्चांशः। चन्द्रस्य वृषभे तृतीयो भागः। कुजस्य मकरेऽष्टाविंशः। बुधस्य कन्यायां पञ्चदशः। गुरोः कर्कटके पञ्चमः। शुक्रस्य

मीने सप्तविंशः । शनेस्तुलायां विंशो भागोऽत्युच्चांश इत्यर्थः । स्वोच्चराशिभ्यः सप्तमराशयः सूर्यादीनां नीचराशयः । तेषु तत्तत्सङ्ख्यांशकाः अतीव नीचांशकास्स्युः । यथा--आदित्यस्य तुला नीचराशिः, तत्र दशमो भागोऽतिनीचांशः । चन्द्रस्य वृश्चिके तृतीयो भागः । कुजस्य कर्कटकेऽष्टाविंशः । बुधस्य मीने पञ्चदशः । गुरोर्मकरे पञ्चमः । शुक्रस्य कन्यायां सप्तविंशः । शनेर्मेषे विंशो भागोऽतिनीचांश इत्यर्थः । इह दिगादिशब्दानां दशादिसामान्यसङ्ख्याभिधायिनामपि दिगनलादिसङ्ख्यापूरकार्थविशेषग्रहणं ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्ध्या न दुष्यतीत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिकोणांशानाह—

सिंहे विंशतिरादितो गवि परे सप्ताऽशकास्तुङ्गतो मेषे द्वादश पञ्च योषिति परे तुङ्गाह्वयाङ्के दश । जूके पञ्च घटे तु विंशतिरमी मूलत्रिकोणाह्वयाः सूर्यादेः क्रमशो ग्रहस्य गदिताः शेषास्स्वराश्यंशकाः ॥ २२ ॥

सूर्यादिग्रहाणां क्रमेण सिंहादिराशिष्वमी भागा मूलत्रिकोणा इत्युक्ताः । सूर्यस्य सिंहराशावादितः आरभ्य विंशतिर्भागाः । इन्दोर्वृषभे स्वात्युच्चसंज्ञात् तृतीयभागात् परे सर्वे सप्तविंशतिर्भागाः । कुजस्य मेषे आदितो द्वादश भागाः । बुधस्य कन्यायां स्वात्युच्चसंज्ञात् पञ्चदशभागात् परतः पञ्चदश भागाः । गुरोर्धनुषि आदितो दश भागाः । शुक्रस्य तुलायामादितः पञ्च भागाः । शनेः कुम्भे आदितो विंशतिर्भागाः, मूलत्रिकोणाख्याः । शेषा

मूलत्रिकोणांशेभ्यः परतः परिशिष्टा भागाः स्वराश्यंशकाः स्वराशिसंबन्धिनो भागाः अर्वाचीनाः स्वोच्चांशका इत्यर्थः। उक्तं च सारावल्याम्—

विंशतिरंशास्सिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कऽस्य।
उच्चं भागत्रितयं वृष इन्दोः स्वत्रिकोणमपरेंऽशाः॥
द्वादश भागा मेषे त्रिकोणमपरे स्वभं च भौमस्य।
उच्चफलं कन्यायां बुधस्य तुङ्गांशकैस्सदा चिन्त्यम्॥
परतस्त्रिकोणजातं पञ्चभिरंशैस्स्वराशिजं परतः।
दशभिर्भागैश्चापे त्रिकोणमपरे स्वभं च गुरोः॥
शुक्रस्य तु त्रिकोणं विषया जूके परे स्वराश्यंशाः।
कुम्भे त्रिकोणनिजभे रविजस्य रवेर्यथा सिंहे॥ इति।

वराहमिहिरेण राशीनामेव त्रिकोणसंज्ञाभिहिता—

सिंहो वृषः प्रथमषष्ठहयाङ्गतौलिकु-
म्भास्त्रिकोणभवनानि भवन्ति सूर्यात्॥ इति।

तथा सति सिंहादिराशिस्थानां स्वराश्युक्तं त्रिकोणोक्तं वा तदुभयं वा फलं ग्राह्यमिति। चन्द्रस्य वृषभस्थस्य त्रिकोणजं स्वोच्चजं वा तद्वयं वा। बुधस्य कन्यास्थस्य स्वोच्चजं त्रिकोणजं वा स्वराशिजं त्रितयं वेति सन्देहस्स्यात्। तन्निरासायायं स्वोच्चत्रिकोणस्वराश्यादि विभागोऽभिहितः॥

अथ ग्रहाणां वर्गानाह—

क्षेत्रं च होरा द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः।
त्रिंशांशकश्च षड्वर्गा ग्रहाणां वर्गसंज्ञिताः॥ २३॥

क्षेत्रं—त्रिंशद्भागात्मको राशिः। होरा—राश्यर्धम्। द्रेक्काणः—राशेस्तृतीयो भागः। नवांशो—राशेर्नवमांशः। द्वादशांशकः—राशेर्द्वादशांशकः। त्रिंशांशकः—राशेस्त्रिंशो भागः एते षड्वर्गसंज्ञाः। तत्र नारदः—

त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्धमुच्यते।
लग्नत्रिभागो द्रेक्काणो नवांशो नवमांशकः।
द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः॥ इति।

एषु राश्यादिर्यो यस्य संबन्धी स तस्य वर्गसंज्ञ इत्यर्थः। तथा च स्वल्पजातके—

ग्रहहोराद्रेक्काणद्वादशत्रिंशन्नवांशभेदश्च।
वर्गः प्रत्येतव्यो ग्रहस्य यो यस्य निर्दिष्टः॥ इति।

चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन सप्तांशानामपि ग्रहणं। अपिशब्दः पक्षान्तरद्योतनार्थः सप्त वा वर्गसंज्ञा इति॥

तथा च श्रीपतिः—

एवमेव खलु सप्त वर्गजाः।

यद्वा सप्तांशग्रहणेऽपि षडेव वर्गा इति, यतः सूर्येन्द्वोः त्रिंशांशा न सन्ति। भौमादीनां होरा नास्ति। तस्मात् षडेव ग्रहाणां वर्गा इत्युक्तम्॥

राश्यादीनामधिपतीनाह—

भौमः काव्यबुधेन्दिनज्ञकविभूपुत्रार्यमन्दार्कजा जीवश्च प्रथमादिराशिपतयस्तेषां ग्रहास्ते क्रमात्। मेषैणाननतौलिकर्कटपातिप्रष्ठा नवांशाधि-

पाः तत्तत्स्वामिमुखास्त एव च पुनस्तद्द्वादशांशेश्वराः ॥ २४ ॥

भौमादयो द्वादश मेषादीनां पतयो भवन्ति। कुम्भमकरयोर्मन्दः। मीनधनुषोर्जीवः। मेषवृश्चिकयोः कुजः। वृषभतुलयोश्शुक्रः। मिथुनकन्ययोर्बुधः। कर्कटस्य चन्द्रः। सिंहस्य सूर्यः स्वामी। तेषा मेषादिराशीनां संबन्धिनो ये नवांशाः सत्र्यंशत्रिभागात्मकाः तेषामीश्वराश्च मेषमकरतुलाकर्कटाद्यास्तदधिपतिपुरोगाश्च प्रागुक्तास्त एव नव नव क्रमेण भवन्ति। यथोक्तं बृहज्जातके—

अजमृगतौलिचन्द्रभवनादि नवांशविधिः। इति।

मेषस्य संबन्धिनो धनुरन्ता नव नवांशाः, तेषां भौमाद्या गुर्वन्ता नव स्वामिनः। वृषभस्य मकराद्याः कन्यान्ताः नव नवांशाः, तत्पतयश्च मन्दाद्या बुधान्ता नव। मिथुनस्य तुलाद्या युग्मान्ता नव नवांशाः, तदधिपाः शुक्राद्या बुधान्ता नव। कर्कटस्य कर्याद्याः मीनान्ताः नव नवांशाः, तदधिपाः चन्द्राद्या जीवान्ता नव स्युः। एवं सिंहादिचतुष्टयस्य धन्व्यादिचतुष्टयस्य च नवांशास्तदधिपाश्चावगन्तव्याः। नव कृत्व आवर्तिताः द्वादश राशय एव तत्संबन्धिनः अष्टोत्तरशतं नवांशा भवन्ति। तदधिपतयश्च तावन्तः। अथ मेषादीनां द्वादश सार्धद्विभागात्मकाः तदधिपाश्च तत्तत्स्वामिमुखास्तद्राश्याद्यास्तद्राश्यधिपाद्याश्च त एव प्रागुक्ता राशयो ग्रहाश्च भवन्ति। यथा—मेषस्य मेषाद्या मीनान्ता द्वादशांशकाः, तदधिपाश्च भौमादयो जीवान्ता द्वादश ग्रहाः। वृष(भ)स्य वृषादयो मेषान्ता द्वादशांशाः, तदधिपाः काव्यादयो

भौमान्ता द्वादश इत्यादि । मिथुनमपि द्रष्टव्यम् । तथा च वराहमिहिरः—

'भवनसमांशकाधिपतयः स्वगृहात् क्रमशः' इति ।

एवं मेषादीनां चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशतं द्वादशांशास्तदाधिपाश्च तावन्तस्संभवन्ति ॥

एकैकं भवनं दशांशतनवो द्रेक्काणसंज्ञास्त्रयस्तेषां तद्गृहतत्तनूजनवमस्थानेश्वरास्स्वामिनः । होरार्धं भवनस्य सूर्यशशिनोरोजेऽन्यथा ते समेत्वाद्याः क्षेत्रपतेस्तदागमपतेरन्येति चान्ये जगुः ॥

एको राशिः दशभागात्मकास्त्रयस्त्रयो द्रेक्काणसंज्ञा भवन्ति । राशेस्तृतीयभागास्त्रयो दशभागात्मका द्रेक्काणा इत्यर्थः । तेषां प्रथमद्वितीयतृतीयद्रेक्काणानां तद्राशेस्स्वाधिपातिस्तत्पञ्चमाधिपस्तन्नवमाधिपश्च त्रयस्स्वामिनो भवन्ति । यद्राशिसंबन्धी द्रेक्काणस्तस्य प्रथमस्य तदधिपतिरेव, द्वितीयस्य तत्पञ्चमराश्याधिपातिः, तृतीयस्य तन्नवमराश्यधिपतिः स्वामीत्यर्थः । तथा च बृहज्जातके—

द्रेक्काणास्स्युस्स्वभवनसुतस्वत्रिकोणाधिपानाम् ॥ इति ।

राशेरर्धं होरा । एको राशिः पञ्चदशभागात्मके द्वे होरे स्त इत्यर्थः । तथा च वराहमिहिरः—

होरेति लग्नं भवनस्य चार्धम् ॥ इति ।

ते होरे मेषमिथुनादौ विषमराशौ सूर्येन्द्वोः स्वाम्ये स्तः । समे

वृषकर्क्यादौ राशौ शशिसूर्ययोः स्वाम्ये स्तः। विषमराशौ प्रथम-होरायां सूर्यस्स्वामी द्वितीयायाश्चन्द्रः। समराशौ प्रथमायाः शशी, द्वितीयायास्सूर्यस्स्वामीत्यर्थः। तथाचोक्तं—

मार्ताण्डेन्द्वोरयुजि समभे चन्द्रभान्वोश्च होरे। इति।

अन्ये यवनेश्वरादयः एवमाहुः—यद्राशिसंबन्धिनी होरा सा आद्या तद्राश्यधिपतेः, द्वितीया तस्मादेकादशराश्यधिपतेरिति। तथा च यवनेश्वरः—

आद्या तु होरा भवनस्य पत्युरेकादशक्षेत्रपतेर्द्वितीया। इति। तु शब्दो द्रेक्काणानामप्याधिपत्यविकल्पप्रदर्शनार्थः। आद्यो राश्य-धिपतेः, द्वितीयो द्वादशराश्यधिपतेः, तृतीय एकादशराश्यधिपते-रिति। तथा च स एव—

स्वद्वादशैकादशराशिपानां द्रेक्काणसंज्ञाः क्रमशस्त्रयोऽत्र। इति। एवं द्रेक्काणाः षट्त्रिंशत् होराश्चतुर्विंशतिः तदधिपाश्च तावन्तः॥

कुजरविसुतजीवसौम्यशुक्राश्शरशरनागगिरीषुभागनाथाः। अयुजि युजि तदंशकाश्च तेषामधिपतयश्च विपर्ययेण गण्याः॥ २६॥

विषमराशौ कुजादयः पञ्च शरादित्रिंशद्भागसमुदायपञ्चकस्य स्वामिनः। समराशौ भागास्तदधिपतयश्च विपर्ययेण गण्यन्ते। शुक्राद्याः इष्वादित्रिंशद्भागसमुदायानां स्वामिन इत्यर्थः। इदमुक्तं भवति—एको राशिस्त्रिंशद्भागः। विषमराशावादितः पञ्चानां भागानां

कुजः । ततः षष्ठादीनां पञ्चानां मन्दः, एकादशादीनामष्टानां जीवः, एकोनविंशादीनां सप्तानां बुधः, षड्विंशादीनां पञ्चानां शुक्रः स्वामी, समराशौ प्रथमतः पञ्चानां शुक्रः, षष्ठादीनां सप्तानां बुधः, त्रयोदशादीनामष्टानां जीवः, एकविंशादीनां पञ्चानां मन्दः, षड्विंशादीनां पञ्चानां कुजः स्वामीति । अत्र श्रुतकीर्तिः—

पञ्चाथ पञ्च चाष्टौ सप्त च पञ्चैव विषमभवनेषु ।
धरणिसुतमन्दसुरगुरुबुधशुक्राणां क्रमेणांशाः ॥
पञ्चाथ सप्त चाष्टौ पञ्च च पञ्चैव युग्मभवनेषु ।
भागा भार्गवशशिसुतसुरेज्यशनिभूमिपुत्राणाम् ॥ इति ।

त्रिंशांशानां षष्ट्युत्तरत्रिशतं, तदधिपानां षष्टिश्च मंख्या । सप्तांशाधिपास्तु कल्याणवर्मणोक्ताः—

मेषादिमिथुनमृगहरिमीनतुलावृषभचापधरकर्की ।
घटभृत्कन्यापूर्वाः सप्तांशानां भवन्तीशाः । इति ।

साधिकसप्तमांशलिप्ताश्चतुर्भागाः सप्तांशाः, तेषां विषमराशौ तद्राश्यधिपप्रमुखाः सप्त ग्रहाः स्वामिनः । समराशौ सप्तमाधिपाद्याः सप्तेति चतुरशीतिस्सप्तांशाः तदधिपाश्च तावन्तः ॥

ग्रहदृष्टिकृतफलनिर्णयाय तद्दृष्टिमाह—

सौरिस्तृतीयदशमौ गुरुस्त्रिकोणं कुजस्तु चतुरश्रम् । पश्यति समग्रमितरे चरणाविवृद्धयाथ सप्तमं सर्वे ॥ २७ ॥

त्रिदशादिस्थानद्वन्द्वानि मन्दाद्यास्त्रयः समग्रं पश्यन्ति । मन्दस्तृतीयदशमौ, तत्स्थग्रहांश्च पूर्णदृष्ट्या पश्यति । तदन्ये पाद-

दृष्ट्या। गुरुः पञ्चमनवमौ पूर्णदृष्ट्या, तदन्ये द्विपाददृष्ट्या, कुजः चतुर्थाष्टमौ पूर्णदृष्ट्या, तदन्ये षट् त्रिपाददृष्ट्या। सर्वेऽपि सप्तमं पूर्णदृष्ट्या पश्यन्ति। अथशब्दः कात्स्न्र्य-वाची, सप्तमं अथ—कृत्स्नया दृष्ट्या पश्यन्ति। अनुक्तानि स्थानानि न पश्यन्तीत्यर्थसिद्धम्। तथा च कृष्णः—

षष्ठं द्वितीयभवनं द्वादशमेकादशं न पश्यन्ति।
स्वस्थानाद्वीक्षन्ते ग्रहास्तथान्यानि भवनानि॥ इति।

अत्रेयमुपपत्तिः – ग्रहाणां स्वस्थानात् सप्तमे पूर्णा दृष्टिः। ततः क्रमेण क्षीयमाणा एकादशे शून्या सप्तमादुत्क्रमात् ह्रसति, षष्ठे शून्यापि च। स्वस्थानात् चतुर्थे पादोना दृष्टिः। तस्मात् क्रमेण हीयमाना पञ्चमेऽर्धोना। षष्ठे शून्या। चतुर्थादुत्क्रमे-णापचीयमाना तृतीये त्रिपादोना। द्वितीये शून्या भवति। षष्ठद्वितीयैकादशद्वादशानि भावमध्ये दृष्ट्यभावात् ग्रहा न पश्यन्ती-त्युक्तम्। एतद्दृष्ट्यानयनार्थेदं गणितमुक्तं भवति। द्रष्टृग्रहं दृश्या-द्विशोध्य शिष्टं दृष्टिकेन्द्रं, तस्मिन्नेकराश्यूने दशराश्यधिके च न पश्यति। तत्र पञ्चाधिके दक्षिणा दृष्टिः, पञ्चराश्यूने वामा दृष्टिः स्यात्। दृष्टिकेन्द्रं षड्राश्यधिकं राशिदशकाद्विशोध्य शिष्टं लिप्ती-कृत्य ज्ञानरथैर्विभजेत्। लब्धा दृष्टिः। अथ पञ्चराश्यधिकं चेत्, राशिपञ्चकमपास्य ज्ञानोदयैर्विभजेत्। राशिचतुष्काधिकं चेत्, राशि-पञ्चकाद्विशोध्य शिष्टं ज्ञानतुङ्गैर्विभजेत्। राशित्रयाधिकं चेत्, राशिचतुष्कान्निहत्य शिष्टं लिप्तीकृतं ज्ञानतुङ्गसहितं ज्ञानरथैर्विभजेत्। राशिद्वयाधिकं चेत् राशिद्वयमपास्य शिष्टं कलीकृतं ज्ञानधीयुतं ज्ञानतुङ्गैर्विभजेत्। अथ एकराश्यधिकं चेत् राशिमपास्य शिष्टं ज्ञानरथैर्विभजेत्। लब्धा दृष्टिस्स्यात्। उक्तं च श्रीपतिना—

दृश्यो द्रष्टा विरहिततनुः षड्ग्रहेभ्योऽधिकश्चेत्
दिग्भ्यश्शोध्यो विहितकलिकः खाभ्रपक्षाद्विभक्तः।
दृष्टिस्सा स्याद्यदि शरगृहेभ्योऽधिकः पञ्चहीनो
लिप्तीभूतो धृतिशतहृतस्स्याच्चतुर्भाधिकश्चेत् ॥
त्यक्त्वेषुभ्यः खखरसगुणैर्वह्निभेभ्योऽधिकश्चेत्
शोध्योऽब्धिभ्यः तदनुकलितष्षष्टिकृत्यासमेतः।
भक्तो द्व्यश्वैश्शतविनिहतैः राशियुग्माधिकोऽपि
द्वाभ्यामूनो नवशतयुतः षष्टिकृत्यासमेतः[1]
एकोनितश्चैकगृहाधिकश्चेत्
कलीकृतो द्व्यश्वशतैर्विभक्तः।
एवं स्फुटाः खेचरदृष्टयस्स्यु-
र्दिग्भ्योऽधिकां पश्यति न ग्रहेन्द्रः ॥ इति।

यस्मादिह मन्दादीनां तृतीयदशमादिदृष्टिषु पादादिदृष्टय एवानीताः, तस्मात् तद्दृष्टिसामग्र्यापादनाय त्रिपाद्यादिदृष्टयो [2]निधेयाः। तथा च श्रीपतिः—

त्रिद्व्येकपादाः क्रमशो(भि)निधेयाः शनैश्चराचार्यमहीसुतानाम्।
त्रिकर्मणोर्धीसुतयोश्च रन्ध्रबन्ध्वोःस्थितानामिह पूर्वदृक्षु। इति।

मन्दादीनां तृतीयदशमादिषु पादवृद्ध्योदितानीता दृष्टिरेव पूर्णा कार्येत्यन्ये। तथा च श्रीधरः—

दशमत्र्यादिके स्थाने पादवृद्ध्योदिता हि या।
सूरसौरिकुजाः पूर्णां दृष्टिं कुर्वन्ति तां क्रमात् ॥ इति।

यथा त्रिदशादिस्थानेषु सामान्येनोदिताः पादादिदृष्टयः कचित्प्रदेशे युक्ता व्यवस्थापिताः, एवं त्रिदशादिस्थानेषु सामान्येनोदि-

---

[1] विभक्त.. [2] अभिधेयाः.

तास्त्रिपादादिक्षेप्यदृष्टयोऽपि तदनुसारेण व्यवस्थापनीया इत्यन्ये, तथा च सूर्यदेवः—

यथा दशमस्थानस्योक्ता पाददृष्टिः दृष्टिशून्यं दशमराश्यन्तमुपक्रम्य प्रातिलोम्येन दशमादौ भवति। तथा तत्स्थानस्योदिता त्रिपाददृष्टिरपि दृष्टिशून्यदशमराश्यन्तात् क्रमेण दशमादौ भवितुमर्हति। एवं पञ्चमदशमादौ गणितानीता पाददृष्टिरपि पूर्णा भवतीति। एवं त्रयः पक्षाः। तेषु श्रीपतिमतं तदुक्तवदानीताया दृष्टेः रूपाधिक्यस्यापि क्वचित्संभवान्न साधु। नापि श्रीधरमतम्, तदुक्तवदानीतानां त्रिदशादिस्थानेषु सामान्येनोदितानां पूर्णदृष्टीनां राश्यादिमध्यान्तेषु सामान्यदर्शनात्। सप्तमस्थाने तु सर्वेषां सामान्येनोदितायाः पूर्णदृष्टेः राश्यादिमध्यान्तेषु वैषम्यदर्शनाच्च। सूर्यदेवमतं तु त्रिदशादिस्थानेषु त्रिपादादिक्षेप्यदृष्टिः फलराशिं राशिलिप्ताप्रमाणराशिं तत्तद्राश्यंतत्तत्स्थानग्रहान्तरलिप्ता इच्छाराशिं परिकल्प्य, त्रैराशिकेणानीतं गणितसिद्धपादादिदृष्टिषु क्षिपेत्। एवं च राश्यादिमध्यमान्तेषु साम्यं। रूपाधिक्यं च न स्यादिति युक्तं च नैतच्च सारं, एकस्मिन्नेव भागान्तरेऽतिवैषम्यदर्शनात्। तथाहि—मन्दस्य दशमराश्यारम्भे पूर्णा दृष्टिः। नवमराश्यन्ते पाददृष्टिरेवेत्येकस्मिन्नेव भागान्तरे महद्वैषम्यमापद्यते। यथा सप्तमनिबन्धना पूर्णा दृष्टिष्षष्ठभावमध्यमुपक्रम्य प्रवृत्ता क्रमेण वर्धमाना सप्तममध्ये पूर्णा भवति। ततस्तस्मादारभ्य क्रमेण क्षीयमाणाष्टममध्ये शून्या। एवं त्रिदशादिस्थाननिबन्धनाः पादादिदृष्टयोऽपि तत्पूर्वभावमध्यात् प्रवृत्ताः तत्तिभावमध्ये भवन्ति, तदुत्तरभावमध्ये शून्याश्च। तत्तदन्तराळे गणितेन पूर्वोत्तरदृष्ट्यनुसारेण दृष्टयो व्यवस्थापिताः। एवं

त्रिपादादिक्षेप्यदृष्टयोऽपि तत्प्राग्भावमध्यात्प्रवृत्ताः त्रिदशादिभावमध्ये पूर्णाः तदूर्ध्वभावमध्येऽवसिता यथा स्युस्तदनुसारेण निधेयाः । इहापि त्रिपादादिदृक्क्षेप्यदार्ष्टिं फलराशिं राशिलिप्ताप्रमाणराशिं तत्तद्भाव-मध्यतत्तत्स्थदृश्यग्रहान्तरलिप्ता इच्छाराशिं परिकल्प्य त्रैराशिकेणाप्तं क्षेप्यदृष्टिषु विशोध्य शिष्टं गणितानीतदृष्टिषु क्षिपेदित्येषा सुगमा युक्तियुक्ता च दृष्टिः । ननु द्वितीयषष्ठयोर्दृष्टयभावः कैश्चिदुक्तः, श्रीपत्यादिभिस्तयोर्युक्त्या दृष्टिर्व्यवस्थापितेति विरुद्धं, न, श्रीपत्यादिभिर्द्रष्टारं दृश्याद्विशोध्य तत्केन्द्रराशिभिर्दृष्टिर्व्यवस्थापिता । पूर्वैर्द्रष्टा-क्रान्तराशिप्रदेशं भावमध्ये कृत्वा तद्भावमध्ययोः दृष्टयभाव उक्तः । इति ॥ ग्रहाणां मित्रामित्रभावमाह—

ज्ञेया जीवकुजेन्दवो रविबुधौ गुर्वर्कशीतांशवः शुक्रार्कौ कुजविड्विनाः शनिबुधौ शुक्रेन्दुजौ च क्रमात् । अर्कादेस्सुहृदस्समास्तु शशिजः सर्वे च काव्यार्कजौ मन्दाचार्यकुजाश्शनिर्गुरुकुजौ जीवः परे शत्रवः ॥ २८ ॥

जीवकुजेन्दव इत्यादिपदक्रमेण कथिताः सूर्यादीनां सुहृदः मित्राणि भवन्ति । अथ शशिज इत्यादिपदक्रमादुक्ताः समाः उदासीनाः । सर्व इति । रविबुधयोर्मित्रत्वात् तदन्ये—कुजगुरुशुक्रमन्दा इत्युच्यन्ते । परे मित्रेभ्यस्समेभ्यश्चान्ये शत्रवो भवन्ति । एतदुक्तं भवति बृहज्जातके—

शत्रू मन्दसितौ समश्शशिसुतो मित्राणि शेषा रवेः
तीक्ष्णांशुर्हिमरश्मिजश्च सुहृदौ शेषास्समाश्शीतगोः ।

जीवेन्दूष्णकराः कुजस्य सुहृदो ज्ञोऽरिस्सितार्की समौ
मित्रे सूर्यसितौ बुधस्य हिमगुश्शत्रुस्समाश्चापरे ।
सूरेस्सौम्यसितावरी रविसुतो मध्योऽपरे त्वन्यथा
सौम्यार्की सुहृदौ समौ कुजगुरू शुक्रस्य शेषावरी ।
शुक्रज्ञौ सुहृदौ समस्सुरगुरुः सौरस्य चान्येऽरयो
ये प्रोक्तास्सुहृदस्त्रिकोणभवनात्तेऽमी मया कीर्तिताः ।

इतीदं सत्यमतम् । यवनमते शत्रुमित्रे द्वे एव निसर्गजौ, न समः । तथा च तत्रैव—

जीवो जीवबुधौ सितेन्दुतनयौ व्यर्का विभूजाः क्रमा-
दिन्द्वर्कादिकुजेन्द्विनाश्च सुहृदः केषांचिदेवं मतम् ।
सत्योक्ते सुहृदस्त्रिकोणभवनात् स्वात् स्वान्त्यधीधर्मपाः
स्वोच्चायुस्सुखपाश्च लक्षणविधेर्नान्ये विरोधादिति ।

इह यवनमतात्सत्यमतस्य साधुत्वापादनायायं लक्षणविधिः । तथाहि—ग्रहस्य स्वत्रिकोणराशेः द्विचतुःपञ्चाष्टनवद्वादशसङ्ख्य-राशीनां स्वोच्चराशेश्चाधिपत्यकृता मित्रता । तस्मात् तृतीयषष्ठ-सप्तमदशमैकादशराश्याधिपत्यकृता शत्रुता । ग्रहास्तु मित्रत्वयोगात् मित्राणि, शत्रुत्वयोगात् शत्रवः, उभययोगान्मध्या भवन्ति । सूर्य-सोमौ स्वाम्यद्वयाभावात् मित्रे शत्रू वा स्तः, न समाविति लक्षणासिद्धत्वात् अनेकाचार्याभिमतत्वाच्च सत्यमतमेव श्रेयः, न यवनेश्वरमतमिति तद-नादृत्य सत्यमतमाश्रितमाचार्येण । लोकेऽपि शत्रवोऽपि कदाचिन्मित्त्री भवन्ति, मित्राण्यपि शत्रूभवन्ति, ग्रहा अपि तद्वदिति ॥

तात्कालिकशत्रुमित्रतामाह—

मेषूरणाम्बुसहजायधनव्ययेषु

यो यस्य तिष्ठति स तस्य सुहृत्तदानीम् ।
अन्येषु वैर्युभयथारिसुहृत्त्वयोगात्
ज्ञेयो ग्रहोऽधिसुहृदध्यसुहृत्समश्च ॥

यस्य ग्रहस्य दशमतुरीयतृतीयैकादशद्वितीयद्वादशेषु यस्तिष्ठति स तत्स्थो ग्रहस्तस्यावधिभूतस्य ग्रहस्य तदानीं तत्काले मित्रं भवति। अन्येषु दशमादिव्यतिरिक्तेषु प्रथमसप्तमपञ्चमनवमषष्ठाष्टमेषु स्थितः तत्काले शत्रुर्भवति। तथा तत्स्थग्रहस्य सोऽपि मित्रं शत्रुश्च स्यात्। तावुभावन्योन्यमित्रे अन्योन्यशत्रू च स्तः इत्यर्थः। उभयथा—नैसर्गिकेण तात्कालिकेन च। अरिश्च सुहृच्च अरिसुहृदौ। तयोर्भावोऽरिसुहृत्त्वं, तद्योगात् अरिसुहृत्त्वयोगाच्च हेतोरित्यर्थः। स ग्रहोऽधिसुहृदध्यसुहृत् समश्च ज्ञेयः। चकारस्समुच्चयार्थः। तौ सुहृन् असुहृच्चेति। एतदुक्तं भवति—यो यस्य नैसर्गिकस्सुहृत्, स तात्कालिकसुहृत्त्वयोगादधिसुहृत् भवति, तात्कालिकारित्वयोगात् समः, यो नैसर्गिकश्शत्रुः स तात्कालिकारित्वयोगादधिशत्रुः, तात्कालिकसुहृत्त्वयोगात्समः। यो नैसर्गिकस्समः, स तात्कालिकसुहृत्त्वयोगात् सुहृत्, तात्कालिकारित्वयोगादरिश्च भवति। तथाच वराहमिहिरः—

अन्योन्यस्य धनव्ययायसहजव्यापारबन्धुस्थिता-
स्तत्काले सुहृदस्स्वतुङ्गभवनेऽप्येकेऽरयस्त्वन्यथा।
द्व्येकानुक्तभपान् सुहृत्समरिपून् सञ्चिन्त्य नैसर्गिकान्
तत्काले च पुनस्तु तानधिसुहृन्मित्रादिभिः कल्पयेत् ॥ इति।

यो यस्य स्वोच्चराशौ तिष्ठति, स तस्य तात्कालिकमित्रमित्येतदाचार्येण युक्तमयुक्तमिति नोक्तम्। यस्मादुच्चस्थस्य मित्रत्वे नीचस्थेन शत्रुणा भाव्यमिति ॥

कालहोराधिपानाह—

दिनद्वादशांशो मतः कालहोरा
पतिस्तस्य पूर्वस्य वाराधिनाथः ।
ततष्षष्ठषष्ठाः क्रमेणेतरेषां
निशायां तु वारेश्वरात्पञ्चमाद्याः ॥ २० ॥

दिनस्य—स्फुटदिनप्रमाणस्य द्वादशांशः—किञ्चिदूनाधिकस घद्विघटिकात्मकः कालहोरासंज्ञः। तस्य तद्वारेशः पतिः, ततो द्वितीयस्य वारेशात् षष्ठः, तृतीयस्य तस्मात् षष्ठः पूर्वस्मात् यश्चतुर्थो भवति एवमन्येषामपि तत्तत्षष्ठास्स्वामिनस्स्युः । एवं निशायामपि द्वादश कालहोरासंज्ञाः । तत्राद्यस्य वारेशात् पञ्चमः पतिः । द्वितीयादीन वारेशपञ्चमात् षष्ठषष्ठाः पतयस्स्युः, प्रतिदिनं चतुर्विंशतिकालहोरा स्तासां वाराधिपाद्याः यथोत्तरं सप्तैव पौनःपुन्येनावृत्ताः पतयो भवन्ति ।

यथोक्तमार्यभटेन—

सप्तैते होरेशाश्शनैश्चराद्या यथाक्रमं शीघ्राः ।
शीघ्रक्रमाच्चतुर्थाः भवन्ति सूर्योदयाद्दिनपाः ॥ इति ।

शनैश्चराद्या इति शनैश्चरगुरुभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा उच्यन्ते । अत्र केचिदाहुः—दिनस्यैव चरवशात् ह्रासवृद्धी स्तः, तदनुसारेण कालहोराणामिति । तथाच श्रीपतिः—

वारप्रवृत्ता घटिका द्विनिघ्नाः
कालस्य होरापतयश्शराघ्नाः ।
वाराधिपाद्या रविशुक्रसौम्य-
शशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण । इति ।

कालहोरास्सार्धद्विघटीरूपा नियमिताः । तथाच भरद्वाजः—

यावन्नाडीद्वयं सार्धं कालहोरेति चोच्यते ।
अहोरात्रे चतुर्विंशद्धोरास्तास्स्युस्समा इति ॥

अन्ये तु दिनवत् कालहोराणामपि चरवशात् ह्रासवृद्धी वाञ्छन्ति । तथाच सर्वसिन्धौ—

यमकण्टकहोरार्द्धप्रहारगुळिकादयः ।
दिनरात्रिस्पृशो नाड्यः तद्गुणास्त्रिंशता हृताः ॥ इति

तद्गुणाः—स्फुटदिनगुणिता इत्यर्थः । एतदेव सारं, यस्मादुक्तं—

प्रातर्दिनपतेर्गण्यास्सायं तत्पञ्चमादितः । इति । तथाहि—कालहोराणां सार्धद्विघटीरूपत्वे नियते यदा त्रिंशद्घटीमितं दिनं तदा रात्रौ प्रथमहोराया वारेशपञ्चमः पतिस्स्यात् । यदा तु सार्धसप्तविंशतिघटिकात्मकं तदा वारेशसप्तमः पतिः प्राप्नोति । यदा सार्धद्वात्रिंशद्घटिकात्मकं तदा वारेशतृतीय इति । अथ होराणां दिनद्वादशांशप्रमाणत्वे सर्वदा शर्वरीपूर्वहोराया वारेशपञ्चम एव पतिर्भवति । कालहोरास्त्वनियतमानाः सार्धद्विघटीरूपाः तदूनाधिका वा स्युः । तस्मात् दिनद्वादशांशः कालहोरेत्येतदेवानेकाचार्याभिमतमाचार्येणोक्तम् । तुशब्दो मतान्तरद्योतनार्थः । दिवापि वारेश्वरात्पञ्चमाद्या होरापतय इति । तथा चोक्तमत्रिणा—

गुर्वारार्कभृगुज्ञेन्दुमन्दा अर्कादिवारतः ।
चतुर्विंशांशपा वारमन्त्यं वारेशितुः क्रमात् ॥ इति

अथ नक्षत्रसंज्ञामाह—

नक्षत्राणां नामान्यश्विन्यादीनि लोकसिद्धानि ।
निजदेवताभिधानैरभिधास्यन्ते क्वचिच्च तान्यत्र ॥

नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, तेषां नामान्यश्विन्यादीनि । अश्विनी भरणी कृत्तिकेत्यादीनि लोकसिद्धानि । अतस्तानि नेहाभिधीयन्ते इति शेषः । अत्र शास्त्रे तानि क्वचिन्नक्षत्रनिर्देशे कार्ये श्राव्यवृत्तग्रथनाय निजदेवताभिधानैः—निजनामभिः—अश्विनीत्यादिभिः, स्वदेवतानामभिः अश्विनावित्यादिभिर्वा, स्वदेवताकृतनामभिः 'सास्य देवता' इत्यर्थे तद्धितप्रत्ययान्तैर्नामभिराश्विनमित्यादिभिर्वा वक्ष्यन्ते ॥

नक्षत्राणां देवता आह—

भानामश्वियमाग्निधातृशशिनो रुद्रोऽदितिर्गी-ष्पतिः स्सर्पौघाः पितरोऽर्यमा भगरवी त्वष्टाऽऽशु-गेन्द्राग्नयः । मित्रेन्द्रौ निरृतिः पयोदकुसुमं विश्वे मुकुन्दो वसुक्षीरेशावज एकपात् पुनरहिर्बुध्नयश्च पूषाधिपाः ॥ ३२ ॥

अश्विन्यादीनां भानामश्व्यादयस्सप्तविंशतिर्देवताः अधिपास्स्युः । अश्विन्या अश्विनौ देवता, भरण्या यम इत्यादि । धाता—प्रजापतिः । अदितिः—देवमाता, गीष्पतिः—बृहस्पतिः । सर्पौघाः—सर्पश्रेष्ठाः । अर्यमभगौ द्वौ देवौ । त्वष्टा—देवशिल्पिः । आशुगो—वायुः । विशाखानक्षत्रस्येन्द्राग्नी द्वौ देवता । तथाच श्रूयते—विशाखे नक्षत्रं इन्द्राग्नी द्वौ देवता इति । मित्रो देवः । पयोदकुसुमं जलम् । विश्वे—विश्वेदेवाः । मुकुन्दो—विष्णुः । वसवोऽष्टौ देवाः । क्षीरेशो वरुणः, अज एकपात्—अजैकपान्नाम देवः । अहिर्बुध्नयो देवः । केचित् पूर्वोत्तरफल्गुन्योः देवताविनिमयमामनन्ति । तथा च रल्लः—

अश्वी यमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः ।
सभगोऽर्यमा दिनकरस्त्वष्टा पवनश्च शक्राग्नी ।
मित्रश्शक्रो निरृतिस्तोयं विश्वे हरिर्वसुर्वरुणः ।
अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम् । इति ॥

तदनादरणीयं, अश्रौतत्वात् । श्रुतिविरोधे अस्य ज्योतिश्शास्त्रस्य श्रुत्यङ्गत्वमेव नोपपद्येत॰। आचार्योक्तमेव श्रौतम् । तथा च श्रूयते—

'फल्गुनी नक्षत्रमर्यमा देवता, फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता' इति । तस्मादत्रोक्तमेव साधीय इति ।

केषांचिद्भानां संज्ञान्तरमाह—

पूर्वा फल्गुन्यषाढाश्च पूर्वाः प्रोष्ठपदा अपि ।
पूर्वात्रयं विदुस्तस्मादुत्तरं चोत्तरात्रयम् ॥ ३३ ॥

फल्गुनीसंज्ञे आषाढासंज्ञे प्रोष्ठपदासंज्ञे च द्वे द्वे नक्षत्रे स्तः । तत्र पूर्वं नक्षत्र त्रयं पूर्वात्रयं विदुः । पूर्वत्रयादुत्तरं यन्नक्षत्रत्रयं तदुत्तरात्रयं विदुः ॥

शूर्पद्विदैवसंज्ञा विशाखयोरदितिभस्य मात्राख्या । प्रोष्ठपदाद्वितयस्य क्रमशस्स्यात् भाद्रबुध्नयसंज्ञानम् ॥ ३४ ॥

विशाखयोः-विशाखाक्षत्रस्य शूर्पं द्विदैवमिति संज्ञाद्वयं स्यात् । अदितिभस्य–पुनर्वसुनक्षत्रस्य मातृसंज्ञा । प्रोष्ठपदाद्वयस्य क्रमशो भाद्रबुध्नच संज्ञा स्यात । पूर्वप्रोष्ठपदानक्षत्रस्य भाद्रमिति उत्तरप्रोष्ठपदानक्षत्रस्य बुध्नचामिति संज्ञे स्त इत्यर्थः ॥

नक्षत्रनिर्देशे लाघवायाह—

यन्नक्षत्रोपपदा यावत्यभिधीयते पुरासंख्या ।
भानामिह सा संख्या विज्ञेया तावतां तदादीनाम् ॥

यन्नक्षत्रमुपपदं कृत्वा यावती—द्वित्र्यादिका संख्या पुराभिधीयते—अभिधास्यत इत्यर्थः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यति लट् । सा नक्षत्रोपपदा संख्या तदुपपदीकृत्य नक्षत्रादीनां भानां तावतामपि व्यापिनी विज्ञेया । नक्षत्रोपपदवत्संख्यानिर्देशे तदुपपदीभूतनक्षत्रप्रभृतीनि तावत्संख्यानि भानि ग्राह्याणीत्यर्थः । यथा-चित्राद्वयमित्युक्ते चित्रास्वात्यौ नक्षत्रे गृह्येते । श्रवणत्रयमित्युक्ते श्रवणधनिष्ठाशतभिषजो नक्षत्राणि त्रीणि गृह्यन्ते इत्याद्यूह्यम् ।

नक्षत्राणां कृत्यविशेषाभिधानाय विभागसंज्ञामाह—

तिष्यो वैष्णवमुत्तरात्रयवसुप्राचेतसं रुद्रभं
रोहिण्या युतमेतदृक्षनवकं विज्ञेयमूर्ध्वाननम् ।
मैत्राश्विन्यदितीन्दुपौष्णपवनत्वष्ट्रर्कदेवेन्द्रभं
तिर्यग्वक्त्रमधोमुखं तदपरं तत्तत्समं तत्फलम् ॥

तिष्यः-पुष्यः । वैष्णवं—श्रवणं । वसुः—धनिष्ठा । प्राचेतसं—शतभिषं । रुद्रभं—आर्द्रा । एतत्पुष्यादिनक्षत्रनवकमूर्ध्वमुखसंज्ञम् । मैत्रं—अनूराधा । इन्दुः—मृगशिरः । पौष्णं—रेवती । पवनः—स्वाती । अर्को-हस्तः । देवेन्द्रभं—ज्येष्ठा । एतानि भानि, समाहारैकवद्भावः । अनूराधादीदं भनवकं तिर्यङ्मुखसंज्ञम् । ताभ्यामपरं ऊर्ध्वमुख-तिर्यङ्मुखव्यतिरिक्तनक्षत्रनवकमधोमुखसंज्ञम् । भरणीकृत्तिकाऽऽश्ले-

षामखा मूलविशाखापूर्वात्रयाणीति । तत्फलं—तन्नक्षत्रनवकत्रयकृत्यं तत्तत्समं—तस्यतस्य संज्ञासदृशमित्यर्थः । तथाच श्रीपतिः—

तिष्यार्द्राश्रवणोत्तराशतभिषग्ब्रह्मश्रविष्ठाह्वया-
न्यूर्ध्वास्यानि नवोदितानि मुनिभिर्धिष्ण्यान्यथैतेषु तु ।
प्रासादध्वजहर्म्यवारणगृहप्राकारसत्तोरण-
च्छायारामविधिर्हितो नरपतेः पट्टाभिषेकादि च ॥
ज्येष्ठादित्यकराश्विनीमृगशिरःपौष्णोऽनुराधानिल-
त्वाष्ट्राख्यानि वदन्ति भानि मुनयस्तिर्यङ्मुखान्येषु तु ।
अश्वेभोष्ट्रलुलायरासभवृषारभ्रादिदन्तिश्वनौगन्त्री-
यन्त्रहलप्रवाहगमनारम्भाः प्रसिद्ध्यन्ति च । इति ।

**क्षिप्रास्तीक्ष्णकराश्विनेयगुरवो वस्वम्बुनाथानि-
लश्रीनाथादितयश्चराश्च मृदवश्चित्रान्त्यमित्रेन्दवः ।
उग्रा भाद्रयमार्यमाम्बुपितरो ज्ञेया बुधैरुत्त-
रारोहिण्यस्स्थिरसंज्ञितास्तदपरास्तीक्ष्णाह्वयास्ता-
रकाः ॥ ३६ ॥**

तीक्ष्णकराश्विनेयगुरवः—हस्ताश्विनीपुष्यास्त्रयः क्षिप्रसंज्ञाः । धनिष्ठाशतभिषक्स्वातीश्रवणपुनर्वस्वः पञ्चर्क्षाणि चरसंज्ञानि । चित्रारेवत्यनूराधामृगशीर्षाणि चत्वारि मृदुसंज्ञानि । भाद्रं—पूर्वाभाद्रा, यमो—भरणी अर्यमा, फल्गुनी—पूर्वाफल्गुनी, अम्बु—पूर्वाषाढं पितरो—मघाः एतानि पञ्च भानि उग्रसंज्ञानि । उत्तरात्रयरोहिण्यश्चतस्रस्तारास्स्थिरसंज्ञाः । तदपराः आर्द्राऽऽश्लेषामूलज्येष्ठाविशाखाकृत्तिकाः षट् तारकाः तीक्ष्णाख्याः । अन्ये विशाखाकृत्तिकयो-

मृदुतीक्ष्णविमिश्राख्यामाहुः । तथाच रत्नः—

हौतवहं साविशाखं मृदु तीक्ष्णं तद्विमिश्रफलकारि । इति ।

अत्रापि तत्तत्समं तत्फलमित्यनुवर्तते ।

उक्तं च रत्नेन—

लघुहरताश्विनपुष्याः पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।
शिल्पौषधयानेषु च सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ।
श्रवणत्रयमादित्यानिलेषु चरकर्मणि हितानि ।
मृदुवर्गोऽनूराधाचित्रापौष्णैन्दवानि मित्रार्थे ।
सुरतविधिवस्त्रभूषणमङ्गळगीतेषु च हितानि ।
उग्राणि पूर्वभरणीपित्र्याण्युत्सादनादिसाध्येषु ।
योज्यानि बन्धविषदहनशस्त्रघातादिषु च सिद्ध्यै ।
त्रीण्युत्तराणि रोहिण्या सह ध्रुवाणि तैः कुर्यात् ।
अभिषेकशान्तितरुनगरधर्मबीजध्रुवारम्भान् ।
मूलशिवशक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि तेषु सिद्ध्यन्ति ।
अभिघातमन्त्रवेताळबन्धवधभेदसंबन्धाः ॥ इति ।

अश्विन्यार्याजभाद्रद्वयरविमुरजिन्मातृमित्राः पुमांसः क्लीबाख्या मूलशीतद्युतिजलपतयस्ताराका योषितोऽन्याः । देवर्क्षाणीन्दुजीवादितितपनमरुत्पौष्णविष्ण्वश्विमित्रामर्त्याः पूर्वोत्तरेशान्तककमलभुवाशिष्टभान्यासुराणि ॥ ३७॥

आर्यो—जीवः । अजो—ब्रह्मा । भाद्रद्वयं—प्रोष्ठपदाद्वयम् । मुरजित्—विष्णुः । अश्विन्यादीनि पुंसंज्ञानि । मूलमृगशिरश्शत-

भिषजस्त्रयः क्लीबाख्याः । अन्याः—भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषामघात्रय-चित्रात्रयज्येष्ठाश्रविष्ठाषाढाद्वयरेवत्यः पञ्चदश तारकाः योषित्संज्ञाः । तपनः—सूर्यः । मरुत्—वायुः । मृगशीर्षादीनि नवर्क्षाणि देवसंज्ञानि । पूर्वाः—पूर्वात्रयं । उत्तरात्रयं, कमलभूः—ब्रह्मा । पूर्वादयो नव ताराः मर्त्यसंज्ञाः । शिष्टानि । कृत्तिकाऽऽश्लेषामघामूलविशाखाचित्राज्येष्ठाश्रविष्ठाशतभिषग्भानि नवासुराणि राक्षससंज्ञानि । एतद्द्वयं सेवापरिणयादावुपयुज्यते ।

आग्नेयादीन्यत्र चत्वार्युडूनि
प्राज्ञैरुक्तान्यन्तरङ्गाभिधानि ।
मातादीनि त्रीणि बाह्याह्वयानि
ज्ञेयान्यैवं सप्तसप्तेतराणि ॥ ३८ ॥

आग्नेयादीनि—कृत्तिकादिचत्वार्युडूनि अन्तरङ्गाख्यानि । ततः पुनर्वस्वादीनि त्रीणि भानि बाह्याख्यानि । इतराणि मखादीनि सप्त, मैत्रादीनि साभिजन्ति सप्त, धनिष्ठादीनि सप्त भान्येवं चत्वार्यन्तरङ्गानि त्रीणि बाह्यानि ज्ञेयानीत्यर्थः । तत्कृत्यं च वक्ष्यति ।

यदात्मनीनं शुभमन्तरङ्गे
तद्भेऽपि दद्यादशुभं तु बाह्ये । इति ।

नक्षत्रमृक्षं भं तारातारकाप्युडु वाऽस्त्रियामित्यमरः ।

अथ तिथिसंज्ञामाह—

नन्दा च भद्रा विजया च रिक्ता
पूर्णेति संज्ञाः क्रमशास्तिथीनाम् ।

छिद्राभिधास्तासु भवन्ति भास्व-
द्धस्वङ्गसंङ्ख्यास्थितयस्सरिक्ताः ॥ ३१ ॥

प्रथमादिपञ्चदश्यन्तानां तिथीनां नन्दादयः पञ्च संज्ञाः क्रमशः पर्यायेण त्रिरावृत्ता भवन्ति, प्रतिपत्षष्ठ्येकादशीनां नन्दादिसंज्ञेत्यादि । एषा चान्वर्थसंज्ञा विज्ञायते यथाह रल्लः—

नन्दा भद्रा विजया रिक्ता पूर्णास्स्वनामसदृशफलाः । इति ।

कैश्चिदन्यथा प्रथमादितिथिसंज्ञाः कथिताः तथा च रल्लः—

वृद्धिः समङ्गलाख्या बलाबला श्रीमती च शामित्रा ।
सुमहामहोग्रकर्मा सुधर्मिणी चाप्यथो नन्दा ।
परतो यशोवती स्यात् जया तथोग्रा च सौम्यसंज्ञा च ।
तिथिनामानि क्रमशः * फलसंज्ञानुरूपाणि । इति ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तिथीनां देवता इहानुपयुक्ता इत्यनुक्ता अपि शास्त्रान्तरादवगन्तव्याः । उक्तं च रल्लेन—

'हुतवहकमलजगिरिजागजवदनभुजङ्गगुरुदिनेशशिवाः ।
दुर्गायमविश्वाच्युतमदनेश्वरशशिभृतः पुरा प्रोक्ताः
पितरोऽमावास्यायाः' इति ।

तासु भास्वद्धस्वङ्गसंख्याः—द्वादश्यष्टमीषष्ठ्यः रिक्ताभिश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीभिस्सह छिद्राभिधा भवन्ति ।

दर्शस्यापि छिद्रत्वं कैश्चिदुक्तम् । तथाच—

छिद्राणि युग्मास्तिथयः सदर्शाः पक्षस्य हित्वा दशमीं द्वितीये ।
तत्रायुजश्श्रेष्ठतमाः प्रदिष्टाः विना नवम्या परमार्थविद्भिः' इति ।

*स्युः फलसंज्ञानुरूपाणि इति स्यात्.

एतासु तिथिष्वपि स्थिरादिभेदाः कैश्चिदुक्ताः । तथाच [illegible]

स्थैर्ये तु प्रतिपच्छ्रेष्ठा दशम्येकादशी तथा ।
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी क्षिप्रकर्मसु ।
त्रयोदशी तृतीया च पञ्चमी च मृदौ शुभाः ।
अष्टमी चैव षष्ठी च पूजिते मृदुदारुणे ।
चतुर्दशी चतुर्थी च नवमी क्रूरदारणे ॥
तेषु च व्यतिरिक्तत्वात् सर्वारम्भं विवर्जयेत् ।
पौर्णमासी शुभा पुण्या पूजिता शुभकर्मसु ।
अमावास्या निरारम्भा सर्वारम्भेषु वर्जिता ॥

इति । करणान्याह—

बवबालवकौलवतैतिलगरजवणिज[illegible]मा-नि । चरकरणानि विदुश्शुक्लप्र[illegible]र्वाणि ॥४१॥

तिथिं द्विधा करोतीति करणमित्यन्वर्थसंज्ञा[illegible] तिथ्यर्धं करणमिति विज्ञायते । तानि बवादिसंज्ञानि [illegible] सप्त चराणि शुक्लप्रथमान्त्यार्धादारभ्य आकृष्णचतुर्दश्या[illegible]ष्ट कृत्वः पर्यायेण भवन्ति । शुक्लप्रतिपदपरार्धादीनि [illegible] सप्त सप्त बवादिसंज्ञानि करणानीत्यर्थः ।

स्थिरकरणान्यसितचतुर्दश्यपरार्धादि[illegible] च-त्वारि । प्राहुश्शकुनिचतुष्पदसनागकिंस्तुघ्ना-मानि ॥ ४२ ॥

कृष्णचतुर्दश्यपरार्धादीनि शुक्लप्रतिपत्पूर्वार्धान्तानि तिथ्यर्धानि शकुन्यादिसंज्ञानि चत्वारि स्थिरकरणानि भवन्ति । उक्तं च ब्रह्मगुप्तेन—

कृष्णचतुर्दश्यन्ते शकुनिः पर्वणि चतुष्पदः प्रथमे ।
तस्यान्त्यार्धे नागः किंस्तुघ्नः प्रतिपदाद्यर्धे ॥

तथाच भरद्वाजः—

तिथिं तु द्विगुणं कृत्वाप्येकमेव युतं क्रमात् ।
शुक्ले च बहुले सर्वे सप्त शेषा बवादयः ॥

करणयोनीराह वृत्तार्धेन—

तेषां सिंहव्याघ्रकोलाः खरेभौ
गौश्श्वा चेत्थं योनयस्संप्रदिष्टाः ॥ ४३ ॥

कोलः वराहः । खरः गर्दभः । इभः गजः । शेषाः प्रसिद्धाः । तेषां बवादीनामिति सिंहादयस्सप्त योनयः ता एव संज्ञाश्चोक्ताः । यथा बवस्य सिंहो योनिः सैव संज्ञा चेत्यादि । इत्थंशब्दोऽनुक्तदेवतानामध्याहारार्थो वा । ताश्चोक्ता भरद्वाजेन—

विष्णुः प्रजापतिश्चन्द्रः सुरेज्यो वसवस्तथा ।
माणिभद्रो यमश्चेति देवतानि बवादि यत् ॥ इति ॥

शकुनादीनां पक्षिपशुसर्प (?) योनयः । तेनैव देवताश्चोक्ताः—

मृत्युश्च पितरो नागा रुद्रश्चेति यथाक्रमम् ।
देवताश्शकुनादीनां चतुर्णां समुदाहृताः ॥ इति ॥

अथ सूर्यादिवाराः प्रसिद्धाः तेषां योनीश्चाह वृत्तापरार्धेन—

शुक्रेन्द्वार्यब्रध्नसौम्यार्कसूनु-
क्ष्मापुत्राणां वासराणां च सद्भिः ॥४३॥

ब्रध्नः सूर्यः, सौम्यो बुधः। शुक्रादिवासराणामपि सिंहाद्यस्सप्त योनयो भवन्तीति सद्भिरुक्ताः। यथा शुक्रवारस्य सिंहः। इन्दुवारस्य व्याघ्रः इत्यादि। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।

वारदेवताश्च—

सूर्यादितश्शिवशिवागुहविष्णुकेन्द्र-
कालाः क्रमेण पतयः कथिता ग्रहाणाम्।
वह्न्यम्बुभूमिहरिशक्रशचीविरिञ्चा-
स्तेषां पुनर्मुनिवरैः प्रतिदेवताश्च।

पञ्चाङ्गादीन्याह—

नक्षत्रवारतिथयः करणानि योगाः पञ्चाङ्गमेतदथ राशियुतं षडङ्गम्। सप्ताङ्गमित्यभिहितं ग्रहयुक्तमेतत् वर्गोत्तमो निजनिजो भवने नवांशः॥४४

नक्षत्रं—चन्द्रस्य एकनक्षत्रभोगकालः। तथा च भरद्वाजः—

यद्यन्नक्षत्रमासाद्य शशी यावत्तु तिष्ठति।
तावत्तन्नामसंयुक्तं नक्षत्रमिति चक्ष्यते॥ इति।

वारः सूर्योदयद्वयमध्यकालः। तथा च श्रीपतिः—

वारप्रवृत्तिं मुनयो वदन्ति सूर्योदयाद्रावणराजधान्याम्।
ऊर्ध्वं तथाधोऽप्यपरत्र तस्मात् चरार्धदेशान्तरनाडिकाभिः॥

इति। तिथिः—चन्द्रस्य बिंबपञ्चदशांशवृद्धिक्षयकालः। तथा च भरद्वाजः—

...द्दशो भागो वर्धते क्षीयतेऽपि वा ॥
... यावता चन्द्रः स कालस्तिथिरुच्यते ॥ इति ।

...र्वकालः ।

... द्वे करणे ज्ञेये .... ।

... । योगो—नित्यो विष्कम्भादिः । स चार्केन्द्वो-
...रुभयोरप्येकनक्षत्रयोगकालः । एतत्पञ्चकमेकोक्तौ प-
...म् । राशयो मेषाद्याः, तैस्सह एकोक्तौ षडङ्गमिति ।
... ग्रहैश्च सहैकोक्तौ सप्ताङ्गमित्युक्तम् । परिशिष्टपादेन
... । राशिषु निजनिजो नवांशो वर्गोत्तमसंज्ञः । स च
...मध्यमान्तगतः । तथा च वराहमिहिरः—

...ाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्य-
...ः स शुभदा नव भागसंज्ञाः ॥ इति ।

...पार्धयमतौलिघटा द्विपाद-
...श्च झषकुळीरमृगान्त्यभागाः ।
... हयाङ्गदले मृगेन्द्रो
...श्च पशवश्चतुरङ्घ्रिसंज्ञाः ॥४५॥

...—धनुःपूर्वार्धम् । कन्याद्याश्चत्वारो राशयः सराश्य-
...—नरराशय इत्यर्थः । मीनकर्किमकरापरार्धा जलचरा
...रस्य पूर्वमर्धं हयाङ्गस्यापरार्धमिति सद्भिराश्यर्धाः सिं-
...तुष्पादसंज्ञाः । अस्यैव विवरणं पशव इति । परि-
... एकः कीटसंज्ञ इति शेषः । एतत्प्रयोजनं च
...नादि । अत्र गार्ग्यः—

नृयुक्तुला घटः कन्या पूर्वमर्धं च धन्विनः ।
लग्नस्था बलिनो ज्ञेया एते हि नरराशयः ।
चतुर्थे कर्कटे मीनो मकरार्धं च पश्चिमम् ।
विज्ञेया बलिनो नित्यमेते हि जलराशयः ।
चापान्त्यार्धाजगोसिंहा बलिनः खे चतुष्पदाः ।
सप्तमे वृश्चिकः कीटो बलवान् परिकीर्तितः ॥ इति ।

विप्राह्वयौ गुरुसितौ नृपती कुजार्कौ
वैश्यश्शशी शशिसुतो वृषलोऽर्कजोऽन्त्यः ।
वेदाधिपा गुरुसितारबुधा दिगीशाः
भास्वत्सितारफणिमन्दशशिज्ञजीवाः ॥ १६ ॥

वृषलः शूद्रः । अन्त्यः चण्डालः । एताः पञ्च जातयः । एतच्च प्रश्नादिषूपयुज्यते । गुर्वादयश्चत्वारो वेदानां ऋग्यजुस्सामाथर्वणां पतयः । ऋचां गुरुः । यजुषां सितः । साम्नां कुजः । अथर्वणां बुधः । भास्वदादयोऽष्ट ग्रहाः प्रागाद्यष्टदिशामीशा भवन्ति । यथा—प्राच्याः सूर्यः । आग्नेय्यास्सितः इत्यादि । केचित् राशिष्वपि जात्यादिभेदान्वदन्ति । तथा च वराहमिहिरः—

झषमेषवृषभमिथुनाः त्रिकोणसहितास्तु विप्राद्याः ।

इति । मीनकर्कटवृश्चिका विप्राः इत्यादि । मेषाद्यास्सत्रिकोणराशयः प्रागादिचतुर्दिशामीशास्स्युः ।

तथा च बृहज्जातके—

प्रागादीशाः क्रियवृषनृयुक्कर्कटास्सत्रिकोणाः ।

इति । अनयोर्योगोपनयनादिपूपयोगः ।

संज्ञामुपदिशति—

ज्ञेयाविन्दुकवी स्त्रियौ शनिबुधौ क्लीबौ पुमांसः परे संज्ञाः काश्चन पूर्वशास्त्रगदितास्संक्षेपतो दर्शिताः । अस्मिन् रूपवपुःप्रमाणसगुणद्रव्यस्वभावादयः कथ्यन्ते सगृहग्रहस्य न मया ह्यन्यत्र तद्विस्तरः ॥ ४७ ॥

चन्द्रशुक्रौ स्त्रीसंज्ञौ । शनिबुधौ नपुंसकसंज्ञौ । राहुश्च षण्ढः । परे रविकुजगुरवः पुमांसः । तथा च नारदः—

पुंग्रहास्सूर्यभौमार्याः स्त्रीग्रहौ शशिभार्गवौ ।
नपुंसकौ शनिबुधौ शिरोमात्रं विधुन्तुदः ॥ इति ।

एतस्याधानप्रश्नादिषूपयोगः । इति पूर्वशास्त्रेषु भरद्वाजबृहज्जातकादिषूक्ताः । काश्चन प्रसिद्धाः राशिग्रहादिसंज्ञाः संक्षेपतः यावद्भिरशास्त्रार्थज्ञानं संपत्स्यते तावत्य एव दर्शिताः । नाधिका इत्याह । अस्मिन् शास्त्रे राशिग्रहाणां रूपवपुःप्रमाणादयो मया न कथ्यन्ते यतस्त इहानुपयोगिनो जातकप्रश्नादिष्वेवोपयुज्यन्ते, अतस्तेषामन्यबृहज्जातकादौ विस्तरः उक्तः । राशिग्रहाणां रूपवपुःप्रमाणादिविस्तरः पूर्वाचार्यैरुक्त एवावलोक्यतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—एतच्छास्त्रार्थव्यवहारमात्रज्ञानाय तदुपयोगिन्यः काश्चित्संज्ञा एवेह मयोक्ताः नान्यदनुपयुक्तमिति । तच्च यदि कस्य चित् जिज्ञासितं पूर्वशास्त्रेष्वेवावलोक्यतामिति । तत्र रूपं श्वेतरक्तादि । वपुः वृत्तचतुरश्रादि । प्रमाणं दीर्घादि । गुणास्सत्वादयः । द्रव्यं ताम्रादि । स्वभावः तीक्ष्णत्वादिः । आदिशब्देन कालरसवयोयोनितद्भेदाद्या गृह्यन्ते । कालोऽयनादिः । संख्या एकादिः ।

वयः शैशवादिः । योनिः धात्वादिः । तद्भेदाः धान्यगुल्माविपदादयः । ग्रहाणां रूपादीनि शास्त्रान्तराभिहितानीहोच्यन्ते । सूर्यादीनां वर्णा वराहमिहिरेणोक्ताः ।

वर्णास्ताम्रसितातिरक्तहरितव्यापीतचित्रासिताः

इति । लघुजातकम्—

चतुरश्रो नात्युच्चः तनुकेशः पैत्तिकोऽस्थिसारश्च ।
शूरो मधुपिङ्गाक्षो रक्तश्यामः पृथुश्चार्कः ।
स्वच्छः प्राज्ञो गौरः चपलः कफवातिको रुधिरसारः ।
मृदुवाग्घृणी प्रियसखः तनुवृत्तश्चन्द्रमाः प्रांशुः ।
ह्रस्वो हिंस्रस्तरुणः पिङ्गाक्षः पैत्तिको दुराधर्षः ।
चपलः सरक्तगौरो मज्जासारश्च माहेयः ।
मध्यमरूपः प्रियवाक् दूर्वाश्यामः सिराततो निपुणः ।
त्वक्सारस्त्रिस्थूणः सततं हृष्टस्तु चन्द्रसुतः
मधुनिभनयनो मतिमानुपचितमांसः कफात्मको गौरः ।
ईषत्पिङ्गलकेशो मेदस्सारो गुरुर्दीर्घः ।
श्यामो विकृष्टपर्वा कुटिलासितमूर्धजः सुखी कान्तः ।
कफवातिको मधुरवाक् भृगुपुत्रश्शुक्रसारश्च ।
कृशदीर्घः पिङ्गाक्षः कृष्णः पिशुनोऽलसोऽनिलप्रकृतिः ।
स्थूलनखदन्तरोमा शनैश्चरस्स्नायुसारश्च ।

कृष्णेन राहोरप्युक्तं—

अतिकृष्णतीक्ष्णकुटिलो दीर्घाङ्घ्रिर्विकटलोचनः पापः ।
वक्रगतिर्दुर्मेधाः राहुस्साक्षादधोदृष्टिः ।
शशियमकुजभुजगेन्द्राह्रस्वा रविभार्गवौ तु मध्यतनू ।

गुरुचन्द्रसुतौ दीर्घौ ह्रस्वश्चैषां वदन्त्यन्ये

गुणा बृहज्जातकोक्ताः—

चन्द्रार्कजीवा ज्ञसितौ कुजार्की

यथाक्रमं सत्त्वरजस्तमांसि ।

द्रव्याणि —'ताम्रं स्यान्मणिहेमशुक्तिरजतान्यर्काच्च मुक्तायसी' इति ।
स्वभवाः—' शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेण' ।

'अयनक्षणवासरर्तवो मासोऽर्धं च समाश्च भास्करात् ।'

कटुकलवणतिक्तमिश्रिता मधुराम्लौ च कषाय इत्यपि ।

वयः—वयांसि तेषां स्तनपानबालव्रतस्थिता यौवनमध्यवृद्धाः ।
अतिवृद्धा(?) इति चन्द्रभौमज्ञशुक्रार्कशनैश्चरास्स्युः ॥ इति । योनिः—

बलिनौ केन्द्रोपगतौ रविभौमौ धातुकारकौ भवतः ।

बुधसारौ मूलकरौ शशिगुरुशुक्राः स्मृता जीवाः ।

तद्भेदाः—

पितृमातृसहजभार्यात्ममिश्रतनयारयो व्यवस्थायाम् ।

अर्कशशिसौम्यभृगुगुरुराहुधरासूनुसूर्यसुताः ।

इत्यादि । अथ राशीनां रूपमुक्तं लघुजातके—

अरुणासितहरितलोहितपाण्डुविचित्राः सितेतरपिशङ्गाः ।

पिङ्गलकर्बुरबभ्रुविमलिना रुचयस्त्वजादीनाम् ।

इति । वपुः—

मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणं

चापी नरोऽश्वजघनो मकरो मृगास्यः ।

तौलिस्ससस्यदहना प्लवगा च कन्या

शेषास्स्वनामसदृशाः स्वचराश्च सर्वे ।

प्रमाणं कृष्णेनोक्तम्—

युक्तप्रमाणकायाः कुळीरयुगमकरचापास्स्युः ।
मेषझषवृषभकुम्भाः ह्रस्वाश्शेषाः पुनर्दीर्घाः ॥

इह गुणा वन्याद्याः। अटवीक्षेत्राम्बुगिरिग्रामावटारामाः नद्या मुखं सरोऽर्णवं इत्युद्देशास्त्वजादीनाम्। द्रव्यं स्वामिसदृशं। स्वभावो द्रेक्काणस्वरूपं, उक्तं च बृहज्जातके—

कट्यां सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभिरक्षितुं
रौद्रः परशुं समुद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमान् ॥

रक्ताम्बरा भूषणसक्तचित्ता
कुम्भाकृतिर्वाजिमुखी तृषार्ता ।
एकेन पादेन च मेषमध्ये
द्रेक्काणरूपं यवनोपदिष्टम् ॥

क्रूरः कथाज्ञः कपिलः क्रियार्थी
भग्नव्रतोऽभ्युद्यतदण्डहस्तः ।
रक्तानि वस्त्राणि बिभर्ति चण्डो
मेषे तृतीयः कथितस्त्रिभागः ॥

कुञ्चितलूनकचा घटदेहा दग्धपटा तृषिताशनचित्ता ।
आभरणान्यभिवाञ्छति नारी रूपमिदं वृषभे प्रथमस्य ॥

क्षेत्रधान्यगृहधेनुकलाज्ञो
लाङ्गले सशकटे कुशलश्च ।
स्कन्धमुद्वहति गोपतितुल्यं क्षुत्परोऽजवदनो मृदुवासाः ।

द्विपसमकायः पाण्डरदंष्ट्रः
शरभसमाङ्घ्रिः पिङ्गलमूर्तिः ।
अविमृगलोमा व्याकुलचित्तो

वृषभवनस्य प्रान्तगतोऽयम् ॥
मूर्च्याश्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी
रूपान्विताभरणकार्यकृतादरा च ।
[1]हीनात्मजोच्छ्रितभुजर्तुमती त्रिभाग-
माद्यं तृतीयभवनस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
उद्यानसंस्थःकवची धनुष्मान्
शूरोऽस्त्रधारी गरुडाननश्च ।
क्रीडात्मजालङ्करणार्थचिन्तां
करोति मध्ये मिथुनस्य चायम् ॥
भूषितो वरुणवत् बहुरत्नैः
बद्धतूणकवचः सधनुष्कः ।
नृत्तवादितकलासु च विद्वान्
काव्यकृत् मिथुनराश्यवसाने ॥
पत्रमूलफलकृद्द्विपकायः
काननेऽमलयशाः शरभाङ्घ्रिः ।
क्रोडतुल्यवदनो हयकण्ठः
कर्कटे प्रथमरूपमुशन्ति ॥
पद्मार्चिता मूर्धनि भोगयुक्ता
स्त्री कर्कशारण्यगता विरौति ।
शाखां पलाशस्य समाश्रिता च
मध्यस्थिता कर्कटकस्य राशेः ॥
भार्याभरणार्थमर्णवे नौस्थो गच्छति सर्पवेष्टितः ।
हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्त्यगतश्च कर्कटे ॥
शाल्मलेरुपरि गृध्रजम्बुकौ

[1] हीनप्रजोच्छ्रि

श्वा नरश्च मलिनाम्बरान्वितः ।
रौति मातृपितृविप्रयोजितः
सिंहरूपमिदमाद्यमुच्यते ॥
हयाकृतिः पाण्डरमाल्यशेखरो
बिभर्ति कृष्णाजिनकम्बळं नरः ।
दुरासदः सिंह इवात्तकार्मुको
नताग्रनासो मृगनाथमध्यमः ॥
ऋक्षाननो वानरतुल्यचेष्टो
बिभर्ति दण्डं फलमामिषं च ।
कूर्ची मनुष्यः कुटिलैश्च केशैः
मृगेश्वरस्यान्त्यगतस्त्रिभागः ॥
पुष्पप्रपूर्णेन घटेन कन्या
मलप्रदिग्धा मलसंवृताङ्गी ।
वस्त्रार्थसंयोगमभीप्समाना
गुरोः कुलं वाञ्छति कन्यकाद्यः ॥
पुरुषःप्रगृहीतलेखिनि-
श्शामो वस्त्राशिराव्ययायकृत् ।
विपुलं च बिभर्ति कार्मुकं
रोमव्याप्ततनुश्च मध्यमः ॥
गौरी सुधौताग्रदुकूलगुप्ता
समुच्छ्रिता कुम्भकटच्छुहस्ता ।
देवालयं स्त्री प्रयता प्रवृत्ता
वदन्ति कन्यान्तगतं त्रिभागम् ॥
वीथ्यन्तरापणगतः पुरुषस्तुलावा-

नुन्मानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः ।
भाण्डं विचिन्तयति तस्य च मूल्यमेतत्
रूपं वदन्ति यवनाः प्रथमं तुलायाम् ॥
कलशं परिगृह्य विनिष्पतितुं समभीप्सति गृध्रमुखः पुरुषः ।
क्षुधितस्तृषितश्च कळत्रसुतान् मनसैति तुलाधरमध्यगतः ॥
विभीषयंस्तिष्ठति रत्नचित्रितो
वने मृगान् काञ्चनतूणवर्मभृत् ।
धनुर्धरो वानररूपभृन्नर-
स्तुलावसाने यवनैरुदाहृतः ॥
वस्त्रैर्विहीनाभरणैश्च नारी
महासमुद्रात् समुपैति कूलम् ।
स्थानच्युता सर्पनिबद्धपादा
मनोरमा वृश्चिकराशिपूर्वः ॥
स्थानसुखान्यभिवाञ्छति नारी
भर्तृकृते भुजगावृतदेहा ।
कच्छपकुम्भसमानशरीरा
वृश्चिकमध्यमरूपमुशन्ति ॥
पृथुलचिपिटकूर्मतुल्यवक्त्रः
श्वमृगसृगालवराहभीतिकारी ।
अवति च मलयाकरप्रदेशं
मृगपतिरन्त्यगतश्च वृश्चिकस्य ॥
मनुष्यवक्त्रोऽश्वसमानकायो
धनुर्विगृह्यायतमाश्रमस्थः ।
क्रतूपयोज्यानि तपस्विनश्च

ररक्ष पूर्वो धनुषस्त्रिभागः ॥
मनोरमा चम्पकहेमवर्णा
भद्रासने तिष्ठति मध्यरूपा ।
समुद्ररत्नानि विघट्टयन्ती
मध्यस्त्रिभागो धनुषःप्रदिष्टः ॥
कूर्ची नरो हाटकचम्पकाभो
वरासने दण्डधरो निषण्णः ।
कौशेयकान्युद्वहतेऽजिनं च
तृतीयरूपं नवमस्य राशेः ॥
रोमचितो मकरोपमदंष्ट्रः
सूकरकायसमानशरीरः ।
योक्त्रकजालकबन्धनधारी
रौद्रमुखो मकरे प्रथमस्तु ॥
कलास्वभिज्ञाब्जदलायताक्षी
श्यामा विचित्राणि च मार्गमाणा ।
विभूषणालङ्कृतलोहकर्णा यो-
षित् प्रदिष्टा मकरस्य मध्ये ॥
किन्नरोपमतनुः सकम्बळ-
स्तूणचापकवचैस्समान्वितः ।
कुम्भमुद्वहति रत्नचित्रितं
स्कन्धगं मकरराशिपश्चिमः ॥
स्नेहमद्यजलभोजनागमव्याकुलीकृतमनास्सकम्बळः ।
कोशकारवसनोऽजिनान्वितो गृध्रतुल्यवदनो घटादिगः ॥
दग्धे शकटे सशाल्मले लोहान्याहरतेऽङ्गना वने ।

मलिनेन पटेन संवृता भाण्डैर्मूर्धगतैश्च मध्यमः ।।
श्यामस्सरोमश्रवणः किरीटी
त्वक्पत्रनिर्यासफलैर्बिभर्ति ।
भाण्डानि लोहव्यतिमिश्रितानि
सञ्चारयत्यन्त्यगतो घटस्य ॥
स्रुग्भाण्डमुक्तामणिशङ्खमिश्रै-
र्व्याक्षिप्तहस्तस्सविभूषणश्च ।
भार्याविभूषार्थमपां निधानं
नावा प्लवत्यादिगतो झषस्य ।
एषां प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्याम इति ॥

इत्थं विद्यामाधवीयाभिधाने चत्वारिंशत्संयुतै-रष्टभिश्च । श्लोकैर्विद्यामाधवेनात्र शास्त्रे संज्ञा-ध्यायो गुम्भितस्सोऽयमाद्यः ॥ ४९ ॥

विद्यामाधवेन प्रोक्ते विद्यामाधवीयमित्यन्वर्थकृताभिधानेऽत्र मुहूर्तशास्त्रे विद्यामाधवेन मया अष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्यैः पद्यैः प्रथमोऽयं संज्ञाध्यायो गुम्भितः—रचितः ॥

इत्थं विद्यामाधवीये मुहूर्तादर्शे विद्यामाधवस्यात्मजेन ।
संज्ञाध्यायस्सर्वसंज्ञाभिधायी व्याख्यातोऽयं विष्णुनाऽऽद्योऽनवद्यः॥

इति श्री विद्यामाधवीये मुहूर्तदर्शने
संज्ञाध्यायः प्रथमः स्समाप्तः.

अथ दोषाध्यायो द्वितीयः.

अथाभिधेयस्य मुहूर्तस्य निर्दिष्टस्येष्टत्वात् गुणानामप्यप-दोषस्वरूपत्वात् आदौ तावद्दोषानेव वक्तुमुपक्रमते—

अथादिशास्त्राभिहितान् प्रसिद्धान्
संगृह्य दैवज्ञहिताय कांश्चित् ।
इहाभिधास्यामि मुहूर्तदोषान्
कार्त्स्न्येन कस्तत्कथनाय शक्तः ॥ १ ॥

अथ संज्ञाभिधानानन्तरं, यद्वा गुणानां यथासंभवमुपादेयत्वात् दोषाणामवश्यं हेयत्वात् गुणदोषनिरूपणे कार्ये । तत्रादौ आदिशास्त्रेषु—बार्हस्पत्यादिषु प्रोक्तान् प्रसिद्धान् प्रधानभूतान् कांश्चित् मुहूर्तदोषान् दैवज्ञहिताय—ज्योतिर्विद्भ्यो हितार्थं, इह संगृह्याहमभिधास्यामि । यतस्संग्रहाभिधानमन्तरेण कार्त्स्न्येन निश्शेषतो मुहूर्तदोषकथनाय कश्शक्तः, दोषाणामानन्त्यात् अशेषतो दोषान् वक्तुं न कश्चिदपि शक्नोति । तस्मादिह प्रसिद्धा एव केचन दोषाःकथ्यन्त इत्यर्थः ।

एतावन्तो दोषा इहाभिधीयन्ते इत्याह त्रिभिश्श्लोकैः—

दुष्टांस्तिथ्यृक्षवारानथ विषघटिकाः कृष्णपक्षा-
पराह्णौ धूमादीन् पञ्च सौरान् गुळिकदिनगदौ स-

ग्रहार्घप्रहारौ । विष्टिं षड्दुष्टयोगानुडुतिथिकुहरे कालचक्रार्धपातान् स्थूणादींस्त्रींश्च मृत्यून् विहग-हिमशिखे कण्टकौ द्वौ च गण्डम् ॥ २ ॥

नक्षत्रं भवनं च कर्तुरशुभं वैनाशिकैकार्गळौ शून्यादिग्रहयुक्तगम्यगतभं ज्वालादियोगांश्च षट् । मासाब्दावसतीरनोजदिवसान् शुक्रार्ययोर्मूढतां सं-दृष्टिं च सवेधशूलमधिकान् मासांश्च केतूदयं ॥ ६ ॥

उद्वाहे च विशेषतः परिहरेत् वेधं शलाकाह्वयं तत्तत्कर्मसु गर्हितां ग्रहगतिं मासर्क्षराश्यादिकान् । दोषान् कर्मविनाशकान् विदुरिमानन्याननेकान-पि ज्ञात्वा तान् परिहृत्य सूक्ष्ममतयः कुर्वन्तु सर्वाः क्रियाः ॥ ४ ॥

दुष्टतिथयः—छिद्राः । दुष्टर्क्षाणि—शुभक्रियानभिहितास्तारा राशयश्च, दुष्टवाराः—पापवाराः, अथशब्दः आद्यर्थः, तेन पाप-होराद्या गृह्यन्ते, नक्षत्रेषु विषनाडिकाः, सौराः—सूर्यचारभवाः भूकम्पादयः, दुष्टयोगा—नित्ययोगादयः परस्परयोगाद्दोषीभवन्तः षड्योगाः, उडुतिथिकुहरे नक्षत्रकूपं तिथिकूपं च, कालौ द्वौ कालर्क्षं कालान्तं च । चक्रार्धपातौ द्वौ—चक्रपातो वैधृतः, चक्रार्ध-पाते—व्यतीपातः इति, स्थूणास्त्रयः स्थूणः, कण्टकस्थूणः, रक्तस्थूणः,

मृत्यवस्त्रयः—दिनमृत्युः, तारामृत्युः, राशिमृत्युश्च । विद्धक्—अन्धनक्षत्रं त्रिविधं, अहिमशिखा—उष्णाशिखा, कण्टकौ द्वौ— कण्टकनक्षत्रं यमकण्टकांशश्च, कर्तुरशुभनक्षत्रं—विपदादि, कर्तुरशुभो राशिरष्टमादिः । वैनाशिकोऽशस्तारा वा, शून्यानि मासतिथिराशिनक्षत्रशून्यानि, ग्रहमुक्तगम्यगतभं—ग्रहदग्धधूमितज्वलितानि त्रीणि नक्षत्राणि, कुजादिदृष्टियुक्तान् षट् ज्वालादिसंज्ञांस्तारायोगान्, चतुर्विधानां मासानामन्तं, त्रिविधाब्दानामन्तं च, अनोजादिवसाः—कालिकालकार्णवधादिनानि, शुक्रजीवयोरस्तभावः परस्परदृष्टिश्च । चशब्देन तयोर्बाल्यं वार्धक्यं च, ग्रहवेधर्क्षं, ग्रहशूलाख्यं नक्षत्रं, अधिकांस्त्रीन् संसर्पांहस्पत्याधिकाख्यान् मासान्, केतूनामुत्पातानिर्घातधूमकेतूल्कानामुदयः । अन्यत् विवाहे दुष्टं शलाकाख्यं वेधर्क्षं तत्तत्कर्म (सु) विगर्हितान् तेषुतेषु विवाहादिषु शुभकर्मसु निषिद्धान्, अस्मिन् कर्मण्यत्र स्थाने ग्रहशुद्धिरित्येवंरूपा ग्रहगतिः, अस्मिन् कर्मण्ययं मासो नेष्टः एतन्नक्षत्रं निषिद्धं अयं राशिरनिष्ट इति । आदिशब्देनेयं तिथिर्निन्दिता इदं दिनं दुष्टमित्याद्युक्तमनुक्तं च द्रष्टव्यम् । इमान् उक्तान् सर्वान् दोषान् कर्मविनाशनान् विदुः । अनेन दोषाणामन्वर्थत्वमुक्तं—दूषयन्ति कर्माणि नाशयन्तीति दोषा इति । ईदृशानन्यानप्यनेकान् दोषान् शास्त्रान्तरेषु दृष्टान् सर्वान् कर्मफलविनाशनान् वदन्ति । तस्मादिहोक्ताननुक्तांश्च व्याख्यानादिभिर्ज्ञात्वा तान् सर्वान् परिहृत्य सर्वाश्शुभक्रियाः कुर्वन्तु सूक्ष्ममतयः—गुणदोषबलाबलविवेककुशलाः । अनेन निश्शेषपरिहारस्य दुरापत्वात् गुणप्राबल्यं दोषदौर्बल्यं चान्वीक्ष्य शुभक्रियाः कार्या इत्युक्तम् ॥